

**NAUCZANIE
HISTORII
ZA POMOCĄ
MIEJSC
PAMIĘCI O
II WWOJNIE
ŚWIATOWEJ**

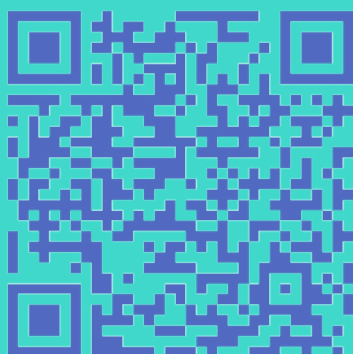
Przewodnik pedagogiczny

CONFRONTING MEMORIES

Projekt Confronting Memories bada fenomen pamięci historycznej oraz to, jak wydarzenia historyczne kształtują współczesne kraje i społeczeństwa, koncentrując się na wieloperspektywicznej edukacji historycznej.

Program tworzy przestrzeń dla konstruktywnego dialogu o historii XX wieku, a także stara się pomóc stronom debaty w poszukiwaniu wspólnej płaszczyzny.

CSF e.V. jest niezależną siecią różnicowanych tematycznie organizacji pozarządowych, powstałą z oddolnej inicjatywy społeczeństwa obywatelskiego. Jej celem jest wzmocnienie współpracy między organizacjami sektora pozarządowego oraz przyczynienie się do integracji Rosji i UE w oparciu o wartości takie jak demokracja pluralistyczna, praworządność, prawa człowieka i sprawiedliwość społeczna.

Nauczanie historii za pomocą miejsc pamięci o II wojnie światowej

Spis treści

Wprowadzenie		7
	Kristina Smolijanovaitė	

Krajobraz pamięci i pomników II wojny światowej w Europie		11
	Christoph Meißner	

Zalecenia pedagogiczne		25
	Olivia Durand	
	Benny Christensen	

Zajęcia edukacyjne		35
---------------------------	--	-----------

Muzeum Niemiecko-Rosyjskie Berlin-Karlshorst		38
Załącznik I	Tekst do zadania domowego dla uczniów	42
Załącznik II	Zdjęcia z wystawy z roku 1967	44

Kamienie pamięci		46
Załącznik I	Tekst dla uczniów: podstawowe informacje o projekcie „Kamienie pamięci”	50
Załącznik II	Wywiad z Gunterem Demnigem	51
Załącznik III	Wybrane kamienie pamięci	53

Pomnik Ofiar Getta w Kiszyniowie		58
Załącznik I	Tekst przygotowujący dla uczniów	62
Załącznik II	Analiza zdjęć	64
Załącznik III	Stereotypy dot. Żydów w Mołdawii	66
Załącznik IV	Pomnik Ofiar Getta Żydowskiego	67

Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni		68
Załącznik I	Informacje o operacji jasko-kiszyniowskiej	72
Załącznik II	Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni	74
Załącznik III	Karta pracy: obserwacja pomników	76
Załącznik IV	Zadanie ze zdjęciami	77
Załącznik V	Pytania do części refleksyjnej	78

Obozy koncentracyjne i obozy zagłady		80
Załącznik I	Historia Lydii Tischler	89
Załącznik II	Zalecane lektury i dalsze badania dla nauczycieli	92

Pomnik Katyński		94
Załącznik I	Mapa zbrodni katyńskiej	100
Załącznik II	Historia budowy pomnika na Powązkach	101
Załącznik III	Zalecane lektury i dalsze badania dla nauczycieli	102

Dom Pawłowa i młyn Gerhardów		104
Załącznik I	Zadanie domowe dla uczniów	109
Załącznik II	Karta pracy do obserwacji dla uczniów	111
Załącznik III	Rozkaz nr 227	112
Załącznik IV	Źródła historyczne o rozkazie nr 227	114

Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza		116
Załącznik I	Zadanie domowe dla uczniów	122
Załącznik II	Wspomnienia radzieckiego oficera Piotra Michina z bitwy o Rzew	123
Załącznik III	Dane statystyczne z bitew II wojny światowej: straty armii ZSRR	126
Załącznik IV	Fragment z wywiadu z historyczką Swietlaną Gerasimową	127

Instrukcje dotyczące wizyty w miejscu pamięci		129
Aneks I	Marcus Chavasse Anna Skiendzel	

Lista podobnych miejsc pamięci		135
Aneks II	Marcus Chavasse	

Wprowadzenie

Kristina
Smolijaninová

Od momentu powstania w 2020 roku program *Conflicting Memories* poświęcony jest tworzeniu podstaw do dialogu poprzez nauczanie historii, by pomóc w budowaniu mostów i promowaniu pokoju. Jego metodologia koncentruje się na wieloperspektywiczności¹ jako podejściu strategicznemu do nauczania uczniów, jak zrozumieć inne sposoby patrzenia na historię oprócz swojego własnego. W ramach tego programu stworzono różne media, które mają temu służyć: wystawę *Different Wars* [Różne wojny], która ukazywała różne sposoby reprezentacji II wojny światowej w podręcznikach szkolnych w sześciu krajach; krótkie filmy o upamiętnieniu II wojny światowej i obserwowaniu obecnie trwającej (w 2023 roku) wojny w Ukrainie; publiczne debaty; webinaria; szkoły letnie dla nauczycieli historii; i teraz ten przewodnik pedagogiczny.

Osoby współtworzące niniejszy program są nauczycielami historii, historykami, reprezentantami społeczeństwa obywatelskiego, nieformalnymi edukatorami oraz producentami kreatywnymi z całej Europy². Naszym celem jest znalezienie wspólnego gruntu do zjednoczenia nas w naszej misji rozwijania empatii wobec siebie nawzajem. Misja ta jest tym bardziej pilna w świetle ciągłych wyzwań wynikających z polaryzacji politycznych stanowisk oraz konfliktów społecznych i militarnych.

Niniejszy przewodnik pedagogiczny skupia się na II wojnie światowej i jej upamiętnianiu w Europie, a także dzielonych doświadczeniach konfliktu, jak i tym, w jaki sposób kwestionowane dziedzictwo historyczne w dalszym ciągu na nas wpływa. Ta sama wojna jest pamiętana zupełnie inaczej w różnych państwach, co dało początek wielu różnym kulturom i praktykom pamięci, opartym na tożsamości narodowej. Różnice te spowodowały z kolei różnice w sposobie przekazywania narracji o wojnie w różnych państwach i regionach Europy. W Europie Zachodniej narracja ta zazwyczaj koncentruje się na jednym najeźdźcy – nazistowskich Niemczech i koalicji aliantów walczących przeciwko nim: w tym obrazie to Holocaust jest centralnym punktem pamięci. W Europie Środkowej i Wschodniej natomiast obraz jest o wiele bardziej złożony. Dla wielu wyzwolenie przez Armię Czerwoną oznaczało początek kolejnej formy podporządkowania totalitaryzmowi. Praktyki upamiętniania w Środkowej i Wschodniej Europie, które koncentrują się na zbrodniach stalinizmu, są z tego względu fundamentalnie inne od praktyk zachodnich.

Narodowa historia jest zazwyczaj punktem odniesienia i ostatecznym przedmiotem zainteresowania w nauczaniu historii w szkołach i instytucjach edukacyjnych. W naszym programie

1 Multiperspektywiczność odnosi się do 1) różnych współczesnych poglądów na określone wydarzenia/okres historyczny lub sposobów ich interpretacji, 2) różnych perspektyw w czasie wobec określonego wydarzenia/okresu historycznego (przeszłość-teraźniejszość-przyszłość), zob. rozdział trzeci w celu pełnego omówienia tego terminu.

2 W niniejszym przewodniku i w całym programie *Confronting Memories* pojęcie „Europa” odnosi się do Europy geograficznej, w tym wszystkich krajów od Norwegii do Grecji i od Portugalii do Rosji. W 2023 roku program poszerzy się o kolejne kraje Partnerstwa Wschodniego, między innymi o Armenię i Gruzję.

multiperspektywiczność jest podstawą przy selekcji i rozwijaniu materiałów do lekcji historii o II wojnie światowej. Ten podręcznik pedagogiczny zawiera narzędzia umożliwiające nauczanie złożonych historii przez wybrane miejsca pamięci II wojny światowej w Europie.

Wybraliśmy pracę nad miejscami pamięci, jako że ich integracja z fizycznym krajobrazem tworzy namacalne połączenie z przeszłością, co umożliwia uczniom doświadczanie historii o wiele szybciej przez fizyczne spotkanie i interakcję.

Poprzez miejsce pamięci można łatwo zaangażować się i przekonać, że to, co przedstawia historia, nie jest tylko wyobrażone, ale namacalne. Uczenie się o przeszłości może być wyzwaniem: podczas gdy historia musi zostać skonstruowana przez historyków za pomocą drobiazgowego i racjonalnego badania, którego celem jest obiektywne opowiadanie historii na nowo, pamięć jest subiektywna i połączona z emocjami. Miejsca pamięci i miejsca upamiętnienia wyłaniają się zazwyczaj z publicznej pamięci zbiorowej na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym. Ich znaczenie dla danego społeczeństwa naznacza je jako miejsca święte, z którymi ludzie czują się zobowiązani łączyć. Ponadto są one ściśle związane z upamiętniającymi ceremoniami i procesjami, co czyni je żywym wyrazem polityki państwa lub reżimu politycznego, do którego należą.

Przewodnik omawia także debaty wokół przecinających się i sprzecznych krajobrazów pamięci o II wojnie światowej w Europie, wskazując na wyzwania związane z tworzeniem wspólnej europejskiej pamięci o wojnie (zobacz: rozdział drugi). W centrum tych debat znajduje się pytanie, czy jednolita pamięć europejska jest w ogóle możliwa. Niniejszy przewodnik przedstawia kilka strategii, z których najważniejszą jest potrzeba zaakceptowania i zaangażowania się w różnorodność pamięci, podejście, które wymaga rozwinięcia empatii wobec Innego i tworzy praktykę samokrytycznej refleksji warunkiem wstępnym wzajemnego uznania. Dodatkowo, rozdział drugi zawiera szerszy przegląd europejskiego krajobrazu miejsc pamięci i muzeów, aby pokazać strategię pamięci, ograniczenia i porażki, które, miejmy nadzieję, będą pomocne i wzbogacające dla edukatorów historii.

Mając w pamięci powyższe niuansy, nauczyciele historii i historycy współpracowali razem nad tym przewodnikiem, by zaprezentować osiem ważnych, kontrastujących ze sobą przykładów miejsc pamięci z Mołdawii, Niemiec, Polski oraz Rosji. Ich zadaniem nie było zaprezentowanie najbardziej znanych miejsc pamięci II wojny światowej w Europie, lecz raczej ukazanie inspirujących przykładów dla edukatorów, które ilustrują różnorodność pomników, jakie pojawiają się w następstwie tego konfliktu. Wybrane przykłady można zaliczyć do poniższych czterech kategorii:

- Oficjalne pomniki kampanii wojskowych
- Oficjalne pomniki ofiar
- Muzea poświęcone historycznym wydarzeniom
- Nieoficjalne pomniki/inicjatywy oddolne i prywatne

Dodatkowo przewodnik ten przedstawia rekomendacje pedagogiczne użycia miejsc pamięci jako narzędzia do nauczania, które nauczyciele mogą wybrać do zastosowania i adaptacji na własny użytek edukacyjny w konkretnym kontekście i państwie (zobacz: rozdział trzeci).

Rekomendacje pedagogiczne sugerują trzy typy strategii nauczania:

- Zajęcia edukacyjne w klasie
- Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci i zajęcia w klasie
- Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci

Poprzez publikację niniejszego przewodnika pedagogicznego o nauczaniu o II wojnie światowej za pomocą miejsc pamięci mamy nadzieję ułatwić dialog i zwiększyć świadomość w zakresie wieloaspektowości wśród nauczycieli historii i nieformalnych edukatorów na temat pamięci o tym globalnym konflikcie oraz wzmocnić procesy budowania zaufania ponad granicami, wykraczając poza zakres narodowych narracji. Wraz z różnymi przykładami działań edukacyjnych opartych na miejscach pamięci, niniejszy przewodnik oferuje zalecenia, które mogą być zaadaptowane na potrzeby lekcji historii, warsztatów i innych podobnych działań edukacyjnych. Podejmowanie niewygodnych epizodów historycznych poprzez nasze praktyki edukacyjne – w klasie i poza nią – może stworzyć ścieżki ułatwiające krytyczną i otwartą dyskusję nad naszymi narodowymi historiami, w celu promowania takich podstawowych wartości jak prawa człowieka, demokracja i rządy prawa.

Przewodnik ten dostępny jest w czterech językach: angielskim, niemieckim, polskim i rosyjskim, aby był on jak najbardziej przystępny i użyteczny dla różnych grup edukatorów.

Krajobraz pamięci i pomników II wojny światowej w Europie

Christoph
Meißner

II wojna światowa, z 60-80 milionami straconych żyć na całym świecie, pozostaje najbardziej śmiertelną wojną w historii ludzkości. Przez ekstremalną przemoc, jaką wyzwolił konflikt, wojna ta pozostawiła blizny na tożsamościach narodowych, co jest dziś ciągle odzwierciedlone w pamięci narodowej, kolektywnej i indywidualnej. W Europie wspomnienia te są szczególnie rozbieżne ze względu na bardzo różniące się między sobą doświadczenia wojny. Sprzeczne poglądy okazują się najbardziej widoczne w krajobrazie pamięci kontynentu. Celem tego rozdziału jest po pierwsze spojrzenie na polityki pamięci II wojny światowej w Europie i na możliwości paneuropejskiej pamięci, a po drugie – próba skategoryzowania często mylącego krajobrazu pamięci Europy. Zaproponujemy podział na dwa główne kręgi pamięci, które są od siebie współzależne w europejskiej polityce pamięci: krąg pamięci o Holokauście oraz krąg pamięci o zbrodniach stalinowskich. Podczas gdy pamięć o Holokauście stała się centralnym symbolem wojny w Europie Zachodniej, w krajach Europy Wschodniej pozostaje ona w cieniu ze względu na pamięć o doświadczeniu stalinowskiej przemocy. Jedynie Rosja nie pasuje do żadnego z kręgów – jej własna pamięć zwycięstwa w „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej” koncentruje się na gloryfikacji zmarłych ofiar. Jak się okaże, ze względu na wiele pokrywających się pamięci krajowych i regionalnych, taka propozycja może być jedynie przybliżeniem, które w żadnym wypadku nie rości sobie prawa do bycia wyczerpującym.

Pamięć europejska i jej wyzwania

Szwajcarski pisarz Adolf Muschg w eseju z 2003 roku o europejskiej tożsamości napisał: Tym, co trzyma Europę razem i dzieli, jest zasadniczo jedna rzecz: wspólna pamięć¹. Za pomocą tego prostego, lecz bardzo precyzyjnego zdania Muschg podsumował niekończącą się debatę o europejskiej pamięci i wspólnej historii państw europejskich, która rozwijała się od końca Zimnej Wojny. Od wczesnych lat 90. historycy i kuratorzy podejmowali próbę i ponosili porażkę w konceptualizacji wspólnego muzeum historii europejskiej, między innymi z powodu zróżnicowanych i heterogenicznych perspektyw poszczególnych krajów (a przecież w pojedynczym kraju perspektywy niekoniecznie są jednolite). Te różniące się wspomnienia kontynuują kształtowanie pamięci o II wojnie światowej po dziś dzień, podczas gdy politycy próbują stworzyć wspólną narrację, która połączy razem Unię Europejską. Jednak, według tezy Clausa Leggewiego i Anne Lang, kraje

¹ Muschg, A. (2003). „Kerneuropa. Gedanken zur europäischen Identität” [„Europa dwóch prędkości. Rozważania o europejskiej tożsamości”], Neue Zürcher Zeitung, 31 maja, <https://www.nzz.ch/article8VX08-Id.258918>, dostęp: 20.11.2022.

europejskie były w stanie zgodzić się w tym, że centralnym punktem pamięci jest upamiętnienie Holokaustu i jego przewyżczenie². Podstawowym czynnikiem było wzięcie odpowiedzialności przez Niemcy za tę zbrodnię jako rezultat długiej i intensywnej debaty w okresie powojennym, co tym samym oczyściło drogę dla wypracowania kompleksowego rozumienia, łączącego narracje sprawcy i ofiary. Jednakże w okresie powojennym ta sama narracja dała krajom europejskim okazję do uzewnętrznienia zbrodni i zapomnienia o problemach takich, jak kolaboracja i inne pokrewne zbrodnie popełnione w ich krajach w czasie wojny³.

Poza tym podstawowym tematem trudno było jednak określić wspólny europejski horyzont pamięci. Dyskusja była nieco znacjonalizowana i dotyczyła liczby ofiar, a także sporadycznych narracji o kolaboracji czy oporze. Jak powiedział francuski historyk Ernest Renan w swoim słynnym wykładzie *Co to jest Naród?* w Sorbonie w 1882 roku: „[...] cierpienie we wspólnej sprawie jednocy bardziej niż radość. Tam, gdzie chodzi o narodową pamięć, żale mają większą wartość niż zwycięstwa, ponieważ nakładają obowiązki i wymagają wspólnego wysiłku”⁴. Zapomnienie o mrocznych i niechlubnych aspektach własnej historii odgrywa decydującą rolę nie tylko w pamięci indywidualnej, ale także w kształtowaniu pamięci zbiorowej grupy ludzi i narodów. Cytując Renana raz jeszcze: „Zapomnienie – posunąłbym się nawet do stwierdzenia, że przeinaczenie historii – jest decydującym czynnikiem w tworzeniu narodu, dlatego też postępowanie w badaniach historycznych często stanowi zagrożenie dla [zasady] narodowości”⁵.

Jeśli zaakceptujemy analizę Renana, narodowe doświadczenia i pamięć krajów europejskich po II wojnie światowej, które różniły się i rozchodziły nie tylko marginalnie, ale jawnie jeden od drugiego, nie mogły i ciągle nie mogą być zebrane razem w jedną narrację, która wyjdzie ponad pamięć Holokaustu jako transeuropejski fenomen.

Holokaust jako centralny punkt pamięci o II wojnie światowej

Fakt, że Holokaust mógł w ogóle stać się centralnym punktem pamięci, wynika w dużej mierze z uniwersalizacji pamięci o Holokauście w latach 90. i 2000, która była realizowana przede wszystkim na poziomie politycznym. Kulminacją tych starań było Międzynarodowe Forum Sztokholmskie na temat Holokaustu w 2000 roku, które odbyło się z udziałem historyków, polityków i głów państw z 46 krajów w 55. rocznicę wyzwolenia Auschwitz-Birkenau. W deklaracji końcowej wszystkie uczestniczące państwa zobowiązały się: „Wspólnie musimy podtrzymać okropną prawdę o Holokauście przeciwko tym, którzy jej zaprzeczają. Musimy wzmocnić moralne zobowiązanie naszych narodów i polityczne zaangażowanie naszych rządów, by zapewnić, że przyszłe pokolenia będą mogły zrozumieć przyczyny Holokaustu i zastanowić się nad jego konsekwencjami”⁶.

2 Leggewie, C. (2011). *Der Kampf um das europäische Gedächtnis. Ein Schlachtfeld wird besichtigt* [Bitwa o pamięć europejską. Odwiedziny pola wojny], C.H.Beck: Monachium.

3 Judt, T. (1992). „The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe” [„Przeszłość jest innym krajem: mit i pamięć w powojennej Europie”], *Daedalus*, 121, (Jesień 1992), str. 83–119.

4 Renan, E. (1882). *What is a Nation?* [Co to jest Naród?], wykład wygłoszony 11 marca na Université Paris Sorbonne.

5 Ibid.

6 „Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust” [„Deklaracja Międzynarodowego Forum Sztokholmskiego na temat Holokaustu”], International Holocaust Remembrance Alliance, 29.01.2000, https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/stockholm_4csilver.pdf, dostęp: 20.11.2022.

Położyło to ważny fundament pod przyszły status pamięci o Holokauście w państwach członkowskich UE. Pół dekady później, w 2005 roku, zasady te zostały ponownie ustanowione na szczeblu ponadnarodowym, kiedy Parlament Europejski przyjął rezolucję W sprawie pamięci o Holokauście oraz w sprawie antysemityzmu i rasizmu opierając się na deklaracji końcowej konferencji sztokholmskiej ONZ. W rezolucji tej wezwano państwa członkowskie przede wszystkim do walki z ksenofobią i rasizmem. Ponadto ważną rolę w rezolucji odegrała 60. rocznica wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau, które miało miejsce 27 stycznia 1945 roku. Datę tę ogłoszono Europejskim Dniem Pamięci o Ofiarach Holokaustu – dniem obchodzonym obecnie we wszystkich państwach członkowskich⁷. W ślad za rezolucją na szczeblu globalnym poszła deklaracja ONZ z 1 listopada 2005 roku, w której 27 stycznia ogłoszono „Międzynarodowym Dniem Pamięci Ofiar Holokaustu”. Deklaracja ta odrzuca również wszelkie formy negowania Holokaustu i zachęca państwa członkowskie do aktywnego zachowania miejsc wykorzystywanych przez nazistów podczas Holokaustu⁸.

Fakt, że UE i ONZ były w stanie zgodzić się na taką rezolucję w 2005 roku ponownie pokazuje nadrzędny status Holokaustu, jaki został przyjęty w świecie zachodnim i transatlantyckim od lat 80. Jednak w porównaniu z wiedzą krajów Europy Zachodniej o własnych ofiarach i historii, wiedza o ofiarach II wojny światowej w Europie Wschodniej zeszała na dalszy plan. Obok Holokaustu nie było miejsca dla milionów zamordowanych i zagłodzonych polskich i sowieckich jeńców wojennych ani dla około miliona zagłodzonych cywilów podczas blokady Leningradu, która trwała ponad 900 dni od września 1941 do stycznia 1944 roku. Nawet gdy dyskutowano o Holokauście, zawsze postrzegano go przez pryzmat narodu lub na przykładzie Auschwitz. Odbywało się to bez szerszego kontekstu, uwzględniającego nie tylko fakt, że większość zbrodni wojennych podczas II wojny światowej miała miejsce w Europie Środkowo-Wschodniej, ale także wpływ na ten region oraz pamięć o licznych i intersekcjonalnych grupach ofiar.

Holokaust jest do dziś stałym punktem definiującym dla pamięci w UE. To wyjątkowe skupienie na wspólnej pamięci o II wojnie światowej nie było kwestionowane w momencie rozszerzenia Unii na wschód w 2004 lub 2007 roku wraz z towarzyszącym mu włączeniem wschodnioeuropejskiej przestrzeni doświadczeń i pamięci⁹ – w końcu kraje bałtyckie były już aktywnymi członkami na konferencji w sprawie Holokaustu w Sztokholmie w 2000 roku. Jednak włączenie państw Europy Środkowo-Wschodniej dodało doświadczenie zbrodni stalinizmu, które w następnych latach ugruntowało się jako kolejny krąg pamięci obok głównej pamięci o Holokauście w UE.

7

„European Parliament resolution on the Holocaust, anti-Semitism and racism” [„Rezolucja Parlamentu Europejskiego na temat Holokaustu, antysemityzmu i rasizmu”], Official Journal of the European Union, P6_TA(2005)0018, 27.01.2005, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005IP0018&qid=166418298%209193&from=EN>, dostęp: 20.11.2022.

8

„Resolution adopted by the General Assembly on 1 November 2005 – 60/7” [„Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne dnia 1 listopada 2005 roku – 60/7”], United Nations, A/RES/60/7, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/487/96/PDF/N0548796.pdf?OpenElement>, dostęp: 17.01.2023.

9

W 2004 roku Estonia, Łotwa, Litwa, Polska, Słowacja, Czechy, Węgry, Malta i Cypr przystąpiły do Unii Europejskiej. W 2007 roku dołączyły także Bułgaria i Rumunia.

Zbrodnie stalinizmu jako część pamięci o II wojnie światowej

Specyficzne historie i praktyki upamiętniania, które różniły się od tych na Zachodzie, skłoniły nowo przyjęte kraje Europy Wschodniej do podjęcia próby włączenia swojego głosu do sieci polityki pamięci UE. Ich głównym żądaniem była adekwatna pamięć o zbrodniach stalinizmu, które w ocenie tych krajów miały być zrównane ze zbrodniami narodowych socjalistów. Argumentowano, zwłaszcza w krajach bałtyckich i w Polsce, że oba te reżimy były równie zbrodnicze. Perspektywa ta jest zrozumiała na tle paktu Hitler-Stalin (znanego w Europie Wschodniej jako pakt Ribbentrop-Mołotow) i wynikającego z niego podziału Europy Środkowo-Wschodniej między sfery interesów narodowosocjalistycznych Niemiec i Związku Radzieckiego oraz towarzyszących mu brutalnych zbrodni. Jednakże perspektywa ta przyznaje, że wiele kwestii historiograficznych pozostaje nierozstrzygniętych, a samo zrównanie obu zbrodni nie uwzględnia ani wewnętrznej złożoności żadnego z reżimów, ani ich aktów przemocy.

Niemniej jednak pogląd ten rezonował i nadal rezonuje, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej. Ten stały rezonans podkreślają polityki upamiętniania i kultury pamięci państw, które rzadko biorą pod uwagę wielowarstwową naturę ustaleń historiograficznych. Dlatego państwa Europy Środkowo-Wschodniej przyjęły włączenie paktu Ribbentrop-Mołotow w ramy wspólnej pamięci europejskiej jako swój główny projekt historyczno-polityczny. Przedsięwzięcie to było realizowane przez kręgi polityczne poszczególnych państw z godną podziwu wytrwałością aż do dziś, przy czym widoczne są liczne sukcesy.

Pierwsza była rezolucja nr 1481: Potrzeba międzynarodowego potępienia zbrodni totalitarnych reżimów komunistycznych z 25 stycznia 2006 roku¹⁰, ale została ona zastąpiona rezolucją Sumienie Europy a totalitaryzm przyjętą przez Parlament Europejski 2 kwietnia 2009 roku¹¹. W rezolucji tej przyjęto propozycję Deklaracji Praskiej O sumieniu Europy i komunizmie, podpisanej 3 czerwca 2008 roku przez kilku wybitnych polityków europejskich, byłych więźniów politycznych i historyków, aby dzień 23 sierpnia (dzień podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow w 1939 roku) uczynić Europejskim Dniem Ofiar Reżimów Totalitarnych. Od tego czasu formalnie stoi on na równi z Dniem Pamięci o Holokauście obchodzonym 27 stycznia. Ale ta równowaga jest tylko formalna. W rzeczywistości dacie 27 stycznia nadal poświęca się znacznie więcej uwagi niż dniowi 23 sierpnia, zwłaszcza w Europie Zachodniej. Ta okoliczność odzwierciedla fundamentalną ignorancję i brak świadomości zachodnioeuropejskich społeczności zajmujących się pamięcią o doświadczeniach mieszkańców Europy Wschodniej.

Ostatnim dużym sukcesem odniesionym przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej była rezolucja Parlamentu Europejskiego W sprawie znaczenia europejskiej pamięci historycznej dla przyszłości Europy z 2019 roku¹². Uznano w niej pakt Ribbentrop-Mołotow za punkt wyjścia do II wojny światowej, przypisując tym samym winę zarówno

10

„Resolution 1481 – Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes” [„Potrzeba międzynarodowego potępienia zbrodni totalitarnych reżimów komunistycznych”], PACE, 25.01.2006, <http://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17403&lang=en>, dostęp: 17.01.2023.

11

„Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 2 kwietnia 2009 roku w sprawie świadomości europejskiej i totalitaryzmu”, Official Journal of the European Union, P6_TA (2009) 0213, 02.04.2009, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html, dostęp: 25.02.2023.

12

„Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 19 września 2019 roku w sprawie znaczenia europejskiej pamięci historycznej dla przyszłości Europy”, Official Journal of the European Union, P9_TA (2019) 0021, 19.09.2019, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html, dostęp: 25.02.2023.

13

Więcej informacji o tej dyskusji podają na przykład: Drăgulin, A., Ciobanu, M. (2019). „History is not an Option. Collective memory and ideological fragmentation in Europe” [„Historia nie jest opcją. Pamięć zbiorowa i ideologiczna fragmentacja w Europie”], *Revista Română de Studii Eurasiatice*, XV (1–2), str. 171–192; Pistan, C. (2020). „Collective Memory in the context of European integration processes. Some critical reflections on the EU politics of remembrance” [„Pamięć zbiorowa w kontekście procesów europejskiej integracji. Krytyczne refleksje o politykach upamiętniania UE”], *De Europa*, 3(2), str. 21–38; Barile, D. (2021). „Memory and integration. The European Parliament's 2019 resolution on European remembrance as a case study” [„Pamięć i integracja. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 2019 roku o europejskiej pamięci historycznej jako studium przypadku”], *Journal of European Integration*, 8 (43), str. 989–1004.

14

Patrz: Hoffmann, D. L. (ed.) (2022). *The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia* [Pamięć o II wojnie światowej w sowieckiej i posowieckiej Rosji], Routledge: Nowy Jork.

15

Putin, V. (2020). „The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II” [„Prawdziwe lekcje siedemdziesiątej piątej rocznicy II wojny światowej”], *The National Interest*, 18 czerwca, <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>, dostęp: 20.11.2022.

nazistowskim Niemcom, jak i Związkowi Radzieckiemu. Ponadto w rezolucji oskarżono rząd rosyjski o wybielanie zbrodni komunistycznych, gloryfikowanie sowieckiego reżimu totalitarnego i wykorzystywanie historii jako broni w wojnie informacyjnej przeciwko Europie. W końcowych akapitach wzywa się rosyjskie społeczeństwo do edukacji o tej „tragicznej przeszłości”. Również tutaj, z historiograficznego punktu widzenia, musimy kierować się charakterystycznym dla tej rezolucji wezwaniem do różnicowania, a nie uogólniania. Kluczowym pytaniem dla historyków jest to, w jaki sposób te uchwały dotyczące polityki pamięci zazwyczaj trafiają do parlamentu bez sprzeciwu. Przyjęciu uchwały towarzyszył powszechny brak konsultacji naukowych i debaty społecznej, przynajmniej w świecie niemieckojęzycznym¹³.

Rosja, Holokaust i zbrodnie stalinowskie

Trzeci krąg pamięci dotyczy głównie Rosji, w której ponad wszystkie inne wywyższona jest narracja zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Rozpoczęła się ona 22 lipca 1941 roku inwazją nazistowskich Niemiec na Związek Radziecki i zakończyła 9 maja 1945 roku poddaniem się sił Wehrmachtu, i to ona właśnie kształtuje krajobraz pamięci II wojny światowej. Krajobraz, który ignoruje odpowiedzialność Sowietów za rozpoczęcie konfliktu we wrześniu 1939 roku. W ciągu siedmiu dekad od zakończenia wojny powstało coś na kształt kultu zwycięstwa, który obejmuje uwielbienie dla ofiar i ostatecznie usprawiedliwia okropności wojny poprzez jej zwycięski wynik¹⁴. Oprócz wewnętrznych korzyści politycznych wynikających z tej narracji dla Rosji, taki rozwój wydarzeń można odczytywać jako odpowiedź na inicjatywy państw Europy Środkowo-Wschodniej w zakresie polityki pamięci, które próbują obarczyć Związek Radziecki współodpowiedzialnością za wybuch wojny. Ponadto państwa te traktują wyzwolenie spod okupacji hitlerowskiej w 1944 roku jedynie jako początek nowej okupacji sowieckiej, która trwała aż do upadku reżimu w 1991 roku. Nie dziwi zatem fakt, że prezydent Rosji Władimir Putin, w reakcji na wspomnianą rezolucję O znaczeniu europejskiej świadomości historycznej dla przyszłości Europy, poczuł się zmuszony odpowiedzieć rok później własnym esejem na temat „prawdziwych lekcji II wojny światowej”¹⁵. W tekście tym odrzuca on odpowiedzialność Związku Radzieckiego za wybuch wojny, a zamiast tego obwinia Polskę, argumentując dalej, że kraje bałtyckie dobrowolnie dołączyły do ZSRR w 1940 roku i że, jak w każdym przypadku, Związek Radziecki uratował cały świat. Oczywiście w tym przykładzie kompletnego przeinaczenia historii nie pada wzmianka o pakcie Hitlera ze Stalinem.

Inne grupy ofiar oraz narodowości i etniczności z kręgu państw radzieckich powzięły rolę podległą w tej gloryfikacji wąsko zdefiniowanego „rosyjskiego” zwycięstwa i współpracy przy wyzwoleniu Europy od faszyzmu. Jednakże, od ostatnich trzech lat, światowy trend w politykach pamięci idący w stronę bycia ofiarami możemy zaobserwować także i w Federacji Rosyjskiej. Z heroicznego zwycięstwa

pamięć ewoluowała w narrację o ofiarach z silnym naciskiem na pojęcie ludobójstwa. Na przykład w październiku 2022 roku Sąd Miejski w Petersburgu uznał blokadę Leningradu przez niemiecki Wehrmacht w latach 1941-1944 za ludobójstwo na narodzie radzieckim¹⁶. Wraz z promocją tej tendencji Federacja Rosyjska wydaje się z jednej strony chcieć dołączyć do tego nurtu w polityce pamięci, aby złagodzić swój status pariasa, a z drugiej strony, na tle rzekomego „ludobójstwa” ludności rosyjskiej w Donbasie, legitymizuje to wojnę agresji przeciwko Ukrainie – wtedy, jak i teraz, żołnierze giną, aby zapobiec ludobójstwu i pokonać „zło”. Ofiary Holokaustu pozostają więc w dużej mierze w cieniu oficjalnego spojrzenia na historię¹⁷.

Tym bardziej bolesne dla ofiar i ich krewnych jest to, że w rosyjskiej kulturze i polityce pamięci nie ma miejsca na okrucieństwa Gułagu, które pochłonęły około czterech milionów istnień ludzkich. Państwo rosyjskie przyznało się do tych zbrodni, ale ich upamiętnienie nie było w żaden sposób promowane, a w ostatnim czasie zostało całkowicie stłumione¹⁸. W grudniu 2021 roku Federacja Rosyjska pokazała, że nie jest już zainteresowana pogodzeniem się z tym rozdziałem własnej historii, wydając sądowy zakaz działalności Memorial International, jedynej niezależnej organizacji prowadzącej badania nad ofiarami i aparatem Gułagu.

Czy istnieje europejska pamięć o II wojnie światowej?

Ten schematyczny, potrójny podział europejskich przestrzeni pamięci o II wojnie światowej, wzajemnie od siebie zależnych i zbudowanych, nie jest bynajmniej wystarczający do zobrazowania krajobrazu pamięci Europy w całej jego złożoności. Niemniej jednak taki podział może pomóc w przecięciu gąszczu wspomnień i – poprzez skupienie się na polityce pamięci – łatwiej uwypuklić kontrasty. Nie ma to bynajmniej na celu zniwelowania rozbieżnych wspomnień o II wojnie światowej. Należy raczej pozwolić na jedność w różnorodności, o co apeluje ostatnia część tego rozdziału. Zostanie w niej postawione zasadnicze pytanie: czy możliwa jest jednolita pamięć europejska?

Od lat 80. XX wieku żydowskie ofiary Holokaustu cieszą się coraz większym zainteresowaniem opinii publicznej, natomiast ofiary stalinizmu, które były deportowane, torturowane, wykorzystywane i mordowane jako robotnicy przymusowi, nie znalazły jeszcze odpowiedniego miejsca w pamięci europejskiej. Jak jednak można połączyć te różne kręgi pamięci?

W tym celu powinniśmy najpierw odpuścić sobie myślenie o wspólnej, jednolitej i harmonijnej pamięci europejskiej i przesunąć nasze myślenie bardziej w kierunku motta UE: Zjednoczeni w różnorodności. Spójna europejska historia II wojny światowej musi zatem być czymś więcej niż tylko sumą wszystkich jej narodowych i regionalnych części. Powinniśmy zaakceptować różnorodność pamięci i zaangażować się w nią. Jeśli nie zna się przeszłości danej osoby, nie można z nią rozmawiać o jej przyszłości. Do tego jednak niezbędna

16

Patrz: „Горсуд Петербурга признал геноцидом блокаду Ленинграда” [„Sąd miasta Petersburg uznał oblężenie Leningradu za ludobójstwo”], Interfax, 20.10.2022, <https://www.interfax.ru/russia/868761>, dostęp: 20.11.2022. Już w 2020 roku sąd w obwodzie nowogrodzkim uznał za ludobójstwo masakrę ludności cywilnej we wsi Żiestianoj Gorkie w latach 1942-1943. W sierpniu 2021 roku w ślad za tym poszedł Pskowski Sąd Obwodowy uznając zbrodnie popełnione przez nazistowskie Niemcy w tym regionie za ludobójstwo na narodzie radzieckim.

17

Zeltser, A. (2019). Unwelcome Memory. The Holocaust Monuments in the Soviet Union [Niemile widziana pamięć. Pomniki Holokaustu w ZSRR], Jad Waszem: Jerozolima.

18

Bogumił, Z. (2018). Gulag Memories. The Rediscovery and Commemoration of Russia's Repressive Past [Wspomnienia z gułagu. Odkrycie na nowo i upamiętnienie represyjnej przeszłości Rosji], Berghahn: Nowy Jork/Oksford.

jest empatia wobec drugiego człowieka oraz praktyka samokrytycznej refleksji. Tylko ten, kto potrafi postawić się w sytuacji drugiego człowieka, przyjąć i zrozumieć alternatywne perspektywy, może rozwinąć empatię. Dlatego też przy badaniu różnorodnych przestrzeni pamięci Europy konieczne jest podejście wieloperspektywiczne i dialogiczne¹⁹. Warunkiem takiego podejścia jest także dokładna znajomość sposobów radzenia sobie z historią przez sąsiadów. Wieloperspektywiczne i dialogiczne podejście wymaga w końcu konsensusu co do form radzenia sobie z historią i konfliktami pamięci. W ramach tego konsensusu należy przynajmniej unikać wyrównywania długów i rywalizacji między ofiarami, np. debaty o tym, kto bardziej ucierpiał. Takie podejście oznacza przede wszystkim, że nie powinno być możliwości odkupienia własnego długu długiem innego, gdyż taka postawa prowadzi do relatywizacji własnej winy. Węgierski pisarz Peter Esterhazy scharakteryzował to w 2004 roku w następujący sposób: „Przykrywanie własnych zbrodni poprzez odwoływanie się do zbrodni niemieckich jest europejskim zwyczajem. Nienawiść do Niemców była fundamentem okresu powojennego”²⁰. Otwarcie konkurencji między grupami ofiar lub cierpieniami narodowymi prowadzi do marginalizacji²¹. Promowanie jednej grupy jako najbardziej cierpiącej oznacza przyćmienie lub nawet zakwestionowanie cierpienia innej. Żadne z tych podejść nie leży w interesie utrzymania pluralistycznej polityki pamięci, która dominowała w ostatnich trzech dekadach od zakończenia Zimnej Wojny (przynajmniej w Europie Zachodniej).

Drugim i jeszcze ważniejszym warunkiem jest fakt, że pokojowe rozwiązywanie konfliktów pamięci odbywa się zawsze w oparciu o wzajemne zrozumienie, że nie istnieje żadna wyłączna pamięć, która miałaby pierwszeństwo przed innymi. Wspólna dyskusja jest możliwa tylko wtedy, gdy wszyscy zgadzają się z założeniem, że historia nie może być wykorzystywana jako broń do legitymizowania aktów wojny w teraźniejszości. Nawet uzgodnienie tak małego i niezbędnego podstawowego konsensusu jest trudne, co pokazała agresja Rosji przeciwko Ukrainie. W tej wojnie historyczne mity i rzekome żale, które początkowo wywołały „wojnę wspomnień”²² w Europie Środkowo-Wschodniej, są obecnie wykorzystywane jako pretekst do zakwestionowania europejskiego porządku pokojowego poprzez inwazję wojskową.

Niemniej jednak europejskie społeczeństwo obywatelskie i politycy nie powinni rozpaczać. W najnowszej historii jest wystarczająco dużo przykładów projektów, których celem był i nadal jest dialog wieloperspektywiczny. Jednym z takich udanych przykładów jest program *Confronting Memories*. Nauczyciele, historycy i działacze społeczeństwa obywatelskiego z różnych krajów Europy Wschodniej spotykają się, aby rzucić światło na kontrastowe sposoby postrzegania historii, a jednocześnie zrozumieć wzajemne myślenie i działania. Inną ważną inicjatywą jest Europejska Sieć Pamięci i Solidarności (ENRS). Organizacja ta, założona w 2005 roku, wspiera badania naukowe, projekty edukacyjne i wydarzenia promocyjne poprzez sieć międzynarodowych uczonych i instytucji partnerskich ENRS. Te dwa

19

Pamiętanie dialogiczne jest przeciwstawiane pamiętaniu antagonicznemu, które stara się znaleźć taki sposób radzenia sobie z przeszłością, w którym jedni żądają, by inni ostatecznie uznali ich pogląd, formułując w ten sposób roszczenie do absolutności.

20

Esterhazy, P. (2004). „Alle Hände sind unsere Hände” [„Wszystkie ręce są naszymi rękami”], *Süddeutsche Zeitung*, 11 października.

21

Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* [Długi cień przeszłości. Kultura pamięci i polityka historyczna], C.H.Beck: Monachium, str. 268.

22

Więcej o terminie „wojna wspomnień” – patrz: *Ibid.*

przykłady inicjatyw mogą zatem stanowić model dla szerszych ram polityki pamięci. Europejska pamięć zbiorowa o II wojnie światowej musi być tak różnorodna, jak jej narody i kultury. Nie powinna być regulowana przez uchwały Parlamentu Europejskiego, a już na pewno nie może być z powodzeniem narzucana przez akty państwowe i rutynowe rytuały pamięci. Jednolita pamięć nie jest zatem ani możliwa, ani pożądana, ponieważ może być jedynie niepełna, a zatem bardzo selektywna. Konieczne jest raczej uznanie sprzeczności historii i stworzenie podstaw do współistnienia w teraźniejszości i przyszłości poprzez kompleksowe wyjaśnienie przeszłości.

Niemiecki politolog Claus Leggewie pisał o „europejskim polu bitwy pamięci”²³. Zakończenie tej wojny pamięci wymagałoby podkreślenia znaczenia Holokaustu bez stawiania go na tak wysokim piedestale, że umniejsza to systematyczną eksterminację „wrogów klasowych i narodowych” w krajach znajdujących się pod sowiecką strefą wpływów. Dążenie to wymaga szerszej wiedzy nie tylko o własnej historii narodowej, ale także o historii naszych sąsiadów. Dlatego ostatni zarzut jest równie prosty, co logiczny. W przyszłości potrzebne jest jeszcze bardziej ponadnarodowe i wieloperspektywiczne podejście do nauczania historii, tak aby uczniowie od samego początku mieli możliwość rozwijania empatii wobec innych przeżyć historycznych. Taki cel może wydawać się idealistyczny i trudny do zrealizowania w realiach publicznych europejskich klas – ale z pewnością warto spróbować.

Krajobraz europejskiego upamiętnienia i muzeum – próba ogólnego zarysu

Europejski krajobraz miejsc pamięci jest tak samo niejednorodny jak krajobraz pamięci. Pierre Nora pisał: „Pamięć jest zjawiskiem wiecznie aktualnym, więzią wiążącą nas z wieczną teraźniejszością; historia jest przedstawieniem przeszłości. [...] Pamięć zaszczerpia pamięć w sacrum; historia, zawsze prozaiczna, uwalnia ją na nowo”²⁴. To napięcie uwidacznia się w tym, że pamięć związana jest z miejscami, a historia z wydarzeniami. Indywidualne wspomnienia są więc włączane do pamięci zbiorowej poprzez tworzenie miejsc pamięci i pomników, aby zachować je dla przyszłych pokoleń i zapobiec zniknięciu tych narracji w niepamięci. Wraz z wymieraniem pokolenia współczesnych świadków interpersonalna pamięć komunikacyjna przenosi się na szerszą pamięć zbiorową i krystalizuje w fizycznych przestrzeniach, które nabierają nowej, ważnej funkcji. Pamięć zbiorowa ma na celu dostarczenie przyszłym pokoleniom historycznego i moralnego kompasu. Nie możemy wiedzieć, jak pamięć będzie się zmieniać w przyszłości uwzględniając nowe konteksty i debaty. Dlatego też przegląd obecnego krajobrazu miejsc pamięci może być tylko wybiórczą migawką teraźniejszości, a poniższy rozdział jest tylko próbą skategoryzowania miejsc pamięci.

23

Leggewie, C. (2011). Der Kampf um das europäische Gedächtnis. Ein Schlachtfeld wird besichtigt [Bitwa o pamięć europejską. Odwiedziny pola walki], C.H.Beck: Monachium.

24

Nora, P. (1989). „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire” [„Między pamięcią a historią: miejsca pamięci”], Representations, 26 (Wiosna), str. 7-24.

Oficjalne upamiętnienia kampanii wojskowych

Pierwsza kategoria pomników dotyczy miejsc kluczowych dla operacji wojskowych i bitew. II wojna światowa była dynamiczną wojną, która dotknęła w zasadzie całą Europę, a także część Azji i Afryki. W związku z tym pozostawiła po sobie dużą liczbę miejsc, które pasują do tego opisu. Większość pomników i miejsc pamięci, które należą do tej kategorii, znajduje się jednak w Europie Wschodniej. Tam Wehrmacht i narodowosocjalistyczne organizacje paramilitarne prowadziły bezlitosną wojnę na wyniszczenie. Ale również szeregi Armii Czerwonej ponosiły ogromne straty na polach bitew z powodu sowieckiej taktyki wojennej, która nie była nastawiona na oszczędzanie życia pojedynczych żołnierzy. W miejscach największych bitew wzniesiono wielkie kompleksy pomników upamiętniających zarówno ofiary, jak i sam konflikt, zwłaszcza w Brześciu, Stalingradzie i Kursku, a także w pobliżu Mińska i Kijowa (patrz – „Zajęcia edukacyjne” i „Aneks II”).

Ich monumentalne rozmiary upamiętniają zwycięstwo Armii Czerwonej i wyzwolenie radzieckiej ojczyzny spod okropności niemieckiego reżimu okupacyjnego. Pomniki te nie są bynajmniej relikwiami radzieckiej przeszłości, ponieważ instalacje w Szeperni (Republika Mołdawii) i w Rżewie (Federacja Rosyjska) zostały zbudowane długo po upadku Związku Radzieckiego. Nic dziwnego, że te monumentalne nowe kompleksy powstały głównie na terenach należących niegdyś do Związku Radzieckiego i zostały tam powszechnie zaakceptowane. Wszak, jak wspomniano w pierwszym podrozdziale, narracja heroiczna była elementem definiującym radziecką kulturę upamiętniania, która po części trwa do dziś. Jeśli ta narracja stawała się krucha po upadku Związku Radzieckiego, to radykalnie zmieniła się od czasu wojny Rosji z Ukrainą, w trakcie której kraje bałtyckie i Polska zburzyły wiele pomników zwycięstwa radzieckiego, np. w Rydze i Narwie.²⁵

W przeciwieństwie do tych monumentalnych kompleksów istnieją niezliczone cmentarze wojskowe o różnej wielkości. Nawet w obrębie tej kategorii istnieją duże różnice w praktykach upamiętniania. Amerykański cmentarz wojskowy w Colleville-sur-Mer, położony na słynnej plaży Omaha, upamiętnia około 10 000 żołnierzy poległych podczas lądowania w Normandii w czerwcu 1944 roku, stawiając 10 000 białych krzyży. Natomiast radzieckie cmentarze wojskowe mają zazwyczaj duże groby masowe i tylko niewielką liczbę grobów indywidualnych. Niektóre z masowych grobów nie są nawet oznaczone jako takie i nie wiadomo, ilu żołnierzy jest w nich pochowanych. Ta anonimowość jest szczególnie widoczna na zainaugurowanym w 1949 roku radzieckim memoriale w Berlinie-Treptower, gdzie nie ma oznaczenia lokalizacji grobów, ani indywidualizacji ofiar (choć znane są ich nazwiska). Natomiast niemieckie cmentarze wojskowe, utrzymywane i wciąż wznoszone przez Niemiecką Komisję Grobów Wojennych, składają się głównie z kamiennych krzyży i tablic, na których wypisane są nazwiska poległych żołnierzy. Jest to stała praca w toku, ponieważ ciała są odnajdywane do dziś.

25

Henley, J. (2022). „Estonia removes Soviet-era tank monument amid Russia tensions” [„Estonia usuwa pomnik radzieckiego czołgu w obliczu napięć z Rosją”], *The Guardian*, 16 sierpnia, <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/16/estonia-removes-soviet-era-tank-monument-amid-russia-tensions-narva>, dostęp: 20.11.2022; „Latvia removes Soviet-era monument in Riga” [„Łotwa usuwa pomnik z czasów radzieckich w Rydze”], *DW*, 25.08.2022, <https://www.dw.com/en/latvia-removes-soviet-era-monument-in-riga/a-62933639>, dostęp: 26.02.2023.

Te dwie grupy (pomniki i groby) upamiętniają żołnierzy, którzy zginęli na polu walki. Ale żołnierze nie tylko ginęli w bitwie, jak to się powszechnie zakłada. Jeńcy wojenni stanowią dużą i niedostatecznie reprezentowaną grupę ofiar ze względu na ogromną liczbę żołnierzy biorących udział w wojnie. Z ponad trzema milionami zabitych w niewoli, czyli 60 procentami wszystkich wziętych do niewoli, jeńcy sowieccy są największą grupą ofiar nazistowskiej przemocy po ofiarach Holokaustu²⁶. W pamięci zbiorowej, zarówno w krajach byłego ZSRR, jak i w pozostałej części Europy, są one niestety w dużej mierze zapomniane. Tym samym obozy jenieckie, tzw. Stalag (Stammlager – obóz główny) dla szeregowych żołnierzy i Oflag (Offizierslager – obóz oficerski) dla oficerów, w których gromadzono żołnierzy po ich schwytaniu, a w niektórych przypadkach dokonywano w nich zbrodni, stały się miejscami pamięci, którym należy poświęcić szczególną uwagę. Co istotne, ścisły podział na ofiary wojskowe i cywilne ulega nieuchronnemu zatarciu i nie może być dłużej utrzymywany wśród tej grupy miejsc pamięci. W przypadku Rzeszy Niemieckiej obozy te były często obozami koncentracyjnymi dla innych grup ofiar reżimu nazistowskiego (np. Neuengamme koło Hamburga) oraz obozami pracy przymusowej, w których internowano również więźniów²⁷. To samo można zaobserwować na terenach postsowieckich, gdzie obozy systemu Gułag wypełnione były również jeńcami niemieckimi.

26

Blank, M., Quinkert, B. (2021). Dimensions of a Crime. Soviet Prisoners of War in World War II [Wymiary zbrodni. Jeńcy sowieccy w II wojnie światowej], Muzeum Karlshorst: Berlin.

27

Otto, R., Keller, R. (2019). Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager [Radzieccy jeńcy wojenni w systemie obozów koncentracyjnych], New Academic Press: Wiedeń.

28

Rezultaty projektu można zobaczyć tutaj: „Protecting Memory. Protecting and Memorialising Holocaust Mass Graves in Ukraine” [„Chronić pamięć. Chronienie i upamiętnianie masowych grobów Holokaustu w Ukrainie”], https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/ERINNERUNG-BEWAHREN_ENGLISCH.pdf, dostęp: 20.11.2022. Inny ważny niemiecko-ukraiński projekt, który już dał nadzwyczajne efekty, to Erinnerung lernen [Uczenie pamięci] <https://erinnerung-lernen.de>, dostęp: 26.02.2023.

Oficjalne upamiętnienia ofiar

Zatarte granice między różnymi kategoriami ofiar militarnych zwracają uwagę na drugą kategorię upamiętnień – ofiary cywilne. Obozy koncentracyjne i zagłady, ale także miejskie getta dla ofiar żydowskich, często wyróżniają się na mapach mentalnych ludzi jako najbardziej znane miejsca pamięci. W tym przewodniku Auschwitz-Birkenau i getto w Kiszyniowie reprezentują tę tendencję (patrz – „Zajęcia edukacyjne”). Nauczając o masowym mordzie Żydów na skalę przemysłową, edukatorzy muszą jednak mówić także o jego wstępie, który można określić jako „Holokaust przez kule”. Faza ta jest szczególnie znacząca w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie w wielkich masakrach rozstrzelano tysiące Żydów. Miejsce upamiętniające masakrę w Babim Jarze w Kijowie we wrześniu 1941 roku, kiedy to ponad 36 000 Żydów zostało zabitych w ciągu jednego dnia przez Niemców i ich ukraińskich pomocników, jest prawdopodobnie najbardziej znanym symbolem tych wcześniejszych zbrodni (zobacz: Aneks II).

Do dziś wiele z tych miejsc pozostaje na obrzeżach kultury pamięci o II wojnie światowej, a niektóre nie są nawet oznaczone. W Ukrainie projekt współpracy między niemieckimi i ukraińskimi miejscami pamięci postawił sobie za cel odnalezienie tych miejsc i ich oznakowanie²⁸. Uniwersalizacja Holokaustu i jego ważne miejsce w kulturach pamięci państw europejskich przemawiają za tym, aby działalność upamiętniająca zmierzała w tym kierunku. Ofiary masakr w obozach i miastach nie były jednak bynajmniej wyłącznie Żydami, co skłania nas

do przyjrzenia się innym grupom ofiar, które zostały w dużej mierze pominięte w europejskim krajobrazie pamięci. Na przykład w centrum Berlina, w odległości krótkiego spaceru od znanego na całym świecie Pomnika Pomordowanych Żydów Europy, znajdują się kolejne pomniki poświęcone Sinti i Romom, gejom i osobom różnorodnym płciowo oraz zamordowanym w wyniku eutanazji ofiarom narodowosocjalistycznej ideologii rasowej, zabitym w trakcie akcji T4. Przykład ten sugeruje ścieżki uznania innych grup ofiar, co krok po kroku czyni się w wielu miejscach w całej Europie, nie tylko w Berlinie.

Poza miastami i obozami, w tzw. „spalonych wsiach”, upamiętniane są pomnikami także inne ofiary zbrodni wojennych. W wielu przypadkach te zbrodnie zastraszania miały być zemstą za działania oporu partyzantów podczas okupacji niemieckiej, co skutkowało zniszczeniem całych wsi²⁹. Najbardziej znany i najsłynniejszy pomnik w tej kategorii znajduje się w Chatyniu w Białorusi³⁰. Ten otwarty w 1969 roku pomnik upamiętnia zniszczenie 5 295 białoruskich wsi. Jego sława ogranicza się jednak do Europy Wschodniej. W Europie Zachodniej upamiętnienie „spalonych wsi” skupia się na pomniku Oradour-sur-Glane, podobnie nawiązującym do losu wsi zniszczonej przez narodowych socjalistów. Wymienienie wszystkich miejsc i grup ofiar zbrodni narodowego socjalizmu pozostaje zadaniem nieosiągalnym, ale należy zauważyć, że we wszystkich krajach europejskich istnieją pomniki, miejsca pamięci lub po prostu tablice pamiątkowe³¹.

Nierzadko pamięć o oporze wobec reżimu okupacyjnego (nazistowskich Niemiec i/lub Związku Radzieckiego) odgrywa znaczącą rolę w pamięci narodowej, będąc źródłem zbiorowej dumy i patriotyzmu. Można to zaobserwować szczególnie na terenach okupowanych przez Związek Radziecki w 1939 roku, zwłaszcza w krajach bałtyckich i w Ukrainie. Niektóre z tych państw miały przytłaczające podwójne doświadczenie okupacji. Po pierwszej sowieckiej okupacji w latach 1939-1941 nastąpiła okupacja niemiecka po rozpoczęciu niemieckiej wojny przeciwko Związkowi Radzieckiemu w latach 1941-1944. Wraz z wycofaniem się armii niemieckiej nastąpiła po niej pierwsza lub druga okupacja sowiecka, która trwała aż do upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku.

Obie spuścizny stanowią ważny element krajobrazu miejsc pamięci i muzeów. Jednym z przykładów zbrodni nazistowskich w regionie Morza Bałtyckiego jest Salaspils w Łotwie, położone około 20 kilometrów od Rygi. Tak zwany „obóz wychowawczy” i „rozbudowane więzienie policyjne” zostały zbudowane zimą na przełomie 1941 i 1942 roku w nieludzkich warunkach pracy przez żydowskich mężczyzn deportowanych z Rzeszy Niemieckiej. Był to największy w regionie bałtyckim obóz nie tylko dla cywilnych więźniów z Łotwy, ale także dla więźniów politycznych różnych narodowości. Dzisiejszy pomnik został wzniesiony w 1967 roku. Siedem dużych rzeźb stoi na dawnym terenie apelowym obozu, symbolizując nie tylko cierpienie ofiar, ale także wytrwałość i sukcesy lokalnych antyfaszystów w walce z reżimem narodowosocjalistycznym. Z kolei pomnik na dworcu kolejowym Torņakalna w Rydze odnosi się do historii i spuścizny zbrodni

29

Dla przykładów zobacz: Davies, F., Makhotina, K. (2022). *Offene Wunden Osteuropas. Reisen zu Erinnerungsorten des Zweiten Weltkriegs* [Otwarte rany Europy Wschodniej. Podróże do miejsc pamięci II wojny światowej] WBG: Darmstadt, str. 195-220.

30

Patrz Rudling, P. A. (2012). „The Khatyn Massacre in Belorussia: A Historical Controversy Revisited” [„Masakra chatyńska w Białorusi: nowe odczytanie historycznej kontrowersji”], *Holocaust and Genocide Studies*, 1 (26), str. 29-58.

31

Przegląd miejsc pamięci związanych nie tylko z Holocaustem, ale także z innymi grupami ofiar, zobacz: Information Portal of European Sites of Remembrance, <https://www.memorialmuseums.org/europe>, dostęp: 20.11.2022.

stalinowskich. Ten pomnik, poświęcony deportacjom reżimu stalinowskiego z Łotwy w 1941 roku, został otwarty przez łotewską prezydent Vairę Vīķe-Freibergę w 2001 roku z okazji 60. rocznicy tego wydarzenia. Grupę rzeźb w centrum kompozycji uzupełniają kamienie z wyrytymi nazwami różnych miejsc zesłania (Workuta, Omsk, Wiatlag, Karaganda itd.).

Muzea poświęcone wydarzeniom historycznym

Muzea, jako miejsca nauki i ochrony kultury, muszą być ściśle oddzielone od miejsc pamięci i upamiętniania. W miejscach pamięci chodzi o upamiętnienie historii danego miejsca i ludzi, którzy tam kiedyś żyli lub zmarli, dlatego przeważnie znajdują się one w autentycznych lokalizacjach historycznych. Natomiast zgodnie z definicją zaproponowaną przez statut Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM): „Muzeum jest niekomercyjną, stałą instytucją służącą społeczeństwu i jego rozwojowi, otwartą dla publiczności, która nabywa, konserwuje, bada, przekazuje i wystawia materialne i niematerialne dziedzictwo ludzkości i jej środowiska w celach edukacyjnych, naukowych i rozrywkowych”³².

Wynika z tego, że instytucje te nie muszą koniecznie znajdować się w „autentycznych” miejscach lub przestrzeniach o znaczeniu historycznym, np. Le Mémorial de la Shoah w Paryżu lub muzea żydowskie w Berlinie i Warszawie. W niniejszym przewodniku pedagogicznym posłużono się przykładem Muzeum Berlin-Karlshorst (patrz: „Zajęcia edukacyjne”). Muzeum znajduje się w historycznym miejscu, gdzie niemiecki Wehrmacht podpisał swoją kapitulację w dniach 8-9 maja 1945 roku, a stała wystawa koncentruje się na niemieckiej wojnie o zagładę przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Muzeum nie upamiętnia konkretnej grupy ofiar jak pomnik. Skupia się raczej na końcu wojny jako momencie odkupienia, nie zapominając jednocześnie o ofiarach, które wojna pochłonęła. Inne muzea w podobny sposób starają się przedstawić szerszą perspektywę II wojny światowej, nie wykluczając upamiętnienia jej ofiar – na przykład w Gdańsku, Kijowie, Mińsku i Moskwie.

Zbrodnie stalinowskie są również eksponowane w muzeach, zwłaszcza w słynnym Muzeum Okupacji w Rydze oraz w Muzeum Okupacji i Walk o Wolność w Wilnie, które mieści się w budynku będącym niegdyś siedzibą KGB i Gestapo. Te dwa muzea z powodzeniem skupiają się zarówno na narodowosocjalistycznej przeszłości, jak i na czasach sowieckiej okupacji. W podobny sposób postąpiono w Domu Terroru w Budapeszcie, gdzie już od pierwszej sali można zobaczyć wspólne upamiętnienie ofiar obu dyktatur. Z dydaktycznego punktu widzenia jest to niestety niekoniecznie udane, ponieważ podejście to nieuchronnie prowadzi do porównywania ofiar, czego, jak wspomniano, należy bezwzględnie unikać.

³² „Statutes as amended and adopted by the Extraordinary General Assembly on 9th June 2017” [„Statuty po zmianach i uchwaleniu przez Nadzwyczajne Walne Zgromadzenie dnia 9 czerwca 2017”], International Council of Museums, https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/2017_ICOM_Statutes_EN.pdf, dostęp: 20.11.2022.

Nieoficjalne upamiętnienia i prywatne inicjatywy

Zinstytucjonalizowany krajobraz pamięci, na który składają się pomniki, tablice pamiątkowe i muzea, jest uzupełniany przez mniej publiczne i nieformalne upamiętnienia społeczeństwa obywatelskiego. Niniejszy przewodnik pedagogiczny przedstawia przykład Kamieni pamięci (Stolpersteine), inicjatywy obywatelskiej założonej w Niemczech w 1992 roku, która za cel postawiła sobie konkretną, indywidualną pamięć o ofiarach Holokaustu. W ciągu ostatnich trzech dekad inicjatywa ta rozprzestrzeniła się na cały kontynent i dziś możemy znaleźć te małe miejsca pamięci w trzydziestu krajach Europy. Od 2014 roku podobną drogą podąża jej odpowiednik, kampania Ostatni adres (Poslednij adres) opracowana w Europie Wschodniej w celu upamiętnienia ofiar stalinizmu (zobacz: Aneks II). W obu przypadkach przed ostatnim znanym miejscem zamieszkania ofiary umieszcza się niewielki kamień lub tablicę. Te nieoficjalne miejsca pamięci, które są jednak wspierane lub przynajmniej tolerowane przez władze polityczne i społeczeństwo, weszły do kultury pamięci państw europejskich pomimo lub ze względu na ich zakorzenienie w społeczeństwie obywatelskim.

Podsumowanie

Przedstawiona w tym podrozdziale panorama miejsc pamięci podkreśla różnorodność pamięci i praktyk upamiętniania, ale także różnorodność zbrodni. Istnieje ciągła potrzeba ożywienia i zrównoważenia pamięci, aby ofiary II wojny światowej nie zostały zapomniane. Jest to teraz ważniejsze niż kiedykolwiek w kontekście wojny Rosji z Ukrainą. Ta wojna również rozdrapuje rany i pozostawia nowe blizny, które, podobnie jak te z II wojny światowej, zapiszą się w pamięci europejskiej i będą wymagały zbiorowego leczenia. Pamięć nie może stać się celem samym w sobie, ale musi mieć na celu wzajemne i historyczne zrozumienie, aby uznać cierpienie i zniszczenie, jakie przynoszą wojna i okupacja. Głównym problemem pamięci jest jej konsekwencja: wyciągnięcie wniosków z przeszłości dla teraźniejszości w celu kształtowania wspólnej przyszłości w pokojowej i demokratycznej Europie. Nie powinniśmy nigdy tracić tego z oczu, pomimo wszystkich naszych różnic dotyczących historii i pamięci.

Zalecenia pedagogiczne

Olivia Durand
Benny Christensen

Miejsca upamiętnienia II wojny światowej mogą zostać użyte jako narzędzia nauczyciela jako część szerszych programów edukacyjnych historii. Jednak użyte podejście pedagogiczne bardzo zależy od podejścia każdego z państw do nauczania historii w szkołach. Ta metodologia, skupiona na miejscach pamięci, zapewnia możliwości/opcje nauczania, począwszy od wizualnej analizy miejsc pamięci w podręcznikach, aż po fizyczną integrację takich miejsc pamięci na lekcjach poprzez wizyty mające na celu rozwijanie kompetencji obywatelskich. Rozdział ten wprowadza strategie nauczania, które uruchomią umiejętności analizy i współpracy w uczniach, co ostatecznie ma na celu podnieść ich zrozumienie i szacunek do różnych opinii i spojrzeń na II wojnę światową, a także ich generalną zdolność do rozumienia różnic kulturowych.

Ogólne zalecenia pedagogiczne

W kolejnych akapitach przedstawiono zalecenia pedagogiczne, które edukatorzy mogą zastosować i dostosować do własnego, specyficznego kontekstu nauczania. Zalecenia te mają stanowić ogólny schemat nauczania historii II wojny światowej poprzez miejsca pamięci i pomniki. Nie mają one na celu uwzględnienia wszystkich niuansów europejskiego krajobrazu miejsc pamięci (ani też miejsc pamięci pozaeuropejskich).

Wstępne dyskusje

→ Porozmawiaj o tym, dlaczego i dla kogo powinno się budować miejsca pamięci

Ta wstępna dyskusja stawia pytanie o cel miejsc pamięci i tożsamość osób lub wydarzeń, które upamiętniają. Dyskusja nie musi skupiać się na konkretnym miejscu pamięci, zamiast tego powinna ona mobilizować w uczniach posiadaną już wiedzę o lokalnych, narodowych lub międzynarodowych miejscach pamięci. Ma to na celu przejście do szerszej dyskusji o upamiętnieniu.

Edukator może wzbogacić dyskusję o krótką listę miejsc pamięci pokazujących wielość narracji, które miejsca pamięci mogą próbować upamiętnić. Mogą to być na przykład dziedzictwa faszyzmu, komunizmu, kolonializmu, napięć między osobami różnych etniczności, przemocy w oparciu o płeć lub rasę, napaści wojskowych, naruszeń praw człowieka i innych istotnych tematów. Wśród zajęć edukacyjnych dobrym przykładem inicjatywy, która ma na celu upamiętnienie różnorodności ofiar, może być dyskusja na temat Kamieni pamięci (i ich odpowiednika, Ostatniego Adresu, w krajach postradzieckich – zobacz: aneks II). Podobnie przykład francuskiego Pomnika Francji Walczącej może być początkiem rozmowy o związkach między dziedzictwem imperiów kolonialnych Europy a autorytaryzmem zwalczanym w czasie II wojny światowej.

→ Porozmawiaj o tym, jak politycy używali lub przeinaczali miejsca pamięci w przeszłości i gdzie możemy to także zobaczyć współcześnie

Ta wstępna dyskusja porusza kwestię wykorzystania i eksploatacji miejsc pamięci, w szczególności przez reżimy polityczne. Ma na celu rozwinięcie idei, że konflikty o miejsca pamięci są zakorzenione w aktualnych nierównościach i napięciach politycznych, społecznych i ekonomicznych w takim samym stopniu, jak wynikają z rozbieżnego rozumienia historii.

Nauczyciel może zapytać uczniów, dlaczego wybrany pomnik został zbudowany w przeszłości i jaką potrzebę starał się zaspokoić w tamtym czasie, a następnie zapytać ponownie, jaką potrzebę pomnik

może zaspokajać obecnie (i czy jego cel uległ zmianie). Podobnie uczniowie mogą przedyskutować, jakiemu celowi politycznemu służyła budowa/usunięcie/rozbiórka pomnika w przeszłości i czy ten proces upamiętniania poprzez pomniki służy temu samemu celowi w teraźniejszości. Edukator może wykorzystać kontrowersje wokół dwóch pomników zbrodni katyńskiej znajdujących się w Polsce i Rosji jako przykład tego podziału, z dyskusją na temat przeszłego i obecnego wykorzystania tych pomników do celów politycznych. To ćwiczenie może być początkiem refleksji nad pojęciem prawdy w historii oraz nad tym, że tworzenie miejsc pamięci zawsze ma podłoże polityczne, choć motywy są różne.

Niezależna kwerenda

→ Dostarcz uczniom program badawczy podczas nauki w klasie z wykorzystaniem urządzeń informatycznych przed wizytą

Edukator może dostarczyć uczniom agendę badawczą podczas nauki w klasie, z uprzednio rozprawdowaną listą godnych zaufania zasobów informatycznych (Project Gutenberg¹ udostępnia darmowe e-booki; w zależności od kraju, strony internetowe archiwów narodowych często udostępniają katalogi zaufanych stron internetowych i edukacyjnych wpisów na blogach dotyczących ich zbiorów) oraz zweryfikowanych tekstów z zakresu historii publicznej (na przykład The Conversation² publikuje krótkie artykuły dziennikarskie napisane przez pracowników naukowych). Celem pracy badawczej jest ponowne umieszczenie wybranego pomnika w jego własnym kontekście historycznym przed wizytą na miejscu oraz analiza szerszych przyczyn i skutków jego powstania. Uczniowie mogą na przykład przeczytać studia przypadków kontrowersyjnych pomników na stronie Contested Histories³, która zawiera informacje o ponad 400 obiektach z całego świata lub dokonać prostego sprawdzenia faktów w encyklopediach internetowych (np. Encyclopaedia Britannica lub innych w zależności od kraju).

W zależności od wieku/poziomu nauczania edukator może podać bardziej szczegółowe pytania dotyczące informacji, które uczniowie powinni wyszukać: dat, miejsc, statystyk, itd.

→ Dostarcz uczniom wybrane prymarne źródła o miejscu pamięci przed wizytą

Dodatkowo/zamiast kwerendy przy wykorzystaniu narzędzi informatycznych nauczyciel może stworzyć selekcję materiałów z prymarnych źródeł (teksty z gazet, wywiady, fragmenty prac historyków, karykatury, zdjęcia, fragmenty filmów lub nagrań, itd.), które staną się podstawą do intertekstualnej analizy wydarzenia/osoby/grupy upamiętnianej przez miejsce pamięci.

To zadanie rozwinię umiejętności krytycznego myślenia, które są niezbędne w odwiedzaniu miejsc pamięci, a jednocześnie stwarzają

¹ Project Gutenberg, <https://www.gutenberg.org/>, dostęp 24.01.2023. Polskim odpowiednikiem jest strona Wolne Lektury – <https://wolnelektury.pl/>, dostęp 24.01.2023.

² The Conversation, <https://theconversation.com/europe>, dostęp 24.01.2023.

³ Contested Histories, <https://contestedhistories.org>, dostęp 24.01.2023.

okazję do autonomicznego uczenia się. Przykładem tego mogą być niemieckie Trümmerfrauen (kobiety, które odgruzowywały niemieckie miasta zniszczone w II wojnie światowej). Nauczyciel może poprosić uczniów, żeby zebrali różnorodne źródła oraz wykorzystali je w prezentacji i porównaniu pomników Trümmerfrauen, a także podkreślili używanie ich z biegiem czasu w celach politycznych.

Umiejętności analityczne

→ Analiza Wizualna

Uczniowie zarówno w trakcie wizyty na miejscu, jak i zajęć w klasie, powinni być zachęceni do analizowania miejsc pamięci przy wykorzystaniu materiałów wizualnych: nauczyciel może zaproponować im, by pomyśleli o różnych elementach wybranego przykładu – dominującej formie; wybranym materiale i schematach kolorystycznych; emocjach, jakie wywołują cechy fizyczne miejsca; lokalizację miejsca pamięci w mieście/na wsi, ale też w kontekście ulicy/planu; na końcu uczniowie mogą zastanowić się, jak styl miejsca może wpływać na przedstawiane idee.

Pomniki (np. Narodowy Pomnik Wojny Zimowej w Helsinkach, Pomnik Kobiet II Wojny Światowej w Londynie oraz kompleks Twierdza Brześć w Brześciu – aneks II) są najprawdopodobniej najlepszym wyborem do rozpoczęcia analizy wizualnej z uczniami.

→ Analiza Narracji

Chociaż nie wszystkie pomniki są figuratywne, wszystkie upamiętniają historię jednostek lub grup, bohaterów lub ofiar. Nauczyciel może poprosić uczniów o wizualną identyfikację osób i grup upamiętnionych na pomnikach, spekulację na temat przyczyn tego stanu rzeczy oraz dyskusję na temat tego, jakie historie są opowiadane i jakie znaczenie jest im nadawane poprzez wpisanie ich w pomnik (a jakich może brakować).

Jednym z przykładów jest Muzeum Berlin-Karlhorst w Berlinie, które sprawi, że uczniowie pomyślą o prezentowaniu historii w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz zaczną zastanawiać się, co jest warte upamiętnienia i czemu (patrz – „Zajęcia edukacyjne”).

→ Analiza Symboli

Ostatecznie podejście to doprowadzi edukatora i jego uczniów do analizy symboli (tj. powszechnie rozumianych znaków używanych do reprezentowania konkretnej osoby, grupy, idei, wartości lub jakości) umieszczonych na pomniku. Zarówno poprzez ikonografię, jak i tożsamość (tożsamości) osób upamiętnionych, mogą oni wspólnie zastanowić się, jakie wartości są podtrzymywane poprzez budowę pomnika. Wartości te mogą być ważne dla lokalnej/regionalnej/

narodowej identyfikacji w przeszłości oraz dla podtrzymywania poczucia wspólnoty. Dawne i obecne spory wokół miejsc pamięci i pomników mogą wskazywać podobnie, że wartości te nie są kompleksowe lub dają ograniczony obraz historii i zaangażowanych społeczności. Przykładowo, duże zagęszczenie lokalnych pomników wojennych poświęconych weteranom może inspirować silne poczucie tożsamości regionalnej i narodowej, a także dumę społeczności – dotyczyło to zwłaszcza pomników wzniesionych w bezpośrednim następstwie I wojny światowej, w związku z konfliktem, który w żywej pamięci wielu z nich miał miejsce podczas II wojny światowej⁴.

Podejścia komparatywne

Oprócz powyższych wytycznych uczniowie muszą również zrozumieć, że żadne miejsce pamięci nie jest całkowicie oddzielone od innych miejsc: miejsca pamięci tworzone są w danym czasie i w danym miejscu, co oznacza, że na proces ich tworzenia wpływają wspólne znaczenia kulturowe, na przykład znaczenie lasów w Niemczech czy istotność ogrodów formalnych w Wielkiej Brytanii. Upamiętnia się również kulturowe i społeczne normy, które wpływają na miejsca pamięci, a także na łączące je sieci symboli. Myślenie o miejscach pamięci i pomnikach sprawia, że uczniowie zaczynają rozumieć podobieństwa i różnice między odwiedzanym miejscem a innymi przykładami; w procesie tym zaczynają myśleć transgranicznie. Porównanie pozwala uczniom zacząć myśleć o tym, w jaki sposób upamiętnianie różni się w czasie i między społecznościami.

Wyjście poza narodowe narracje pozwoli w ten sposób na promowanie podejścia wieloperspektywicznego wśród uczniów. Podejście to jest przydatne zarówno w jednym miejscu (w którym mogą być obecne różne narracje), jak i za granicą w rozumieniu, jak różne grupy, państwa i ustroje polityczne upamiętniają podobne wydarzenia.

Wieloperspektywiczność: Zalety pytania o różne perspektywy w trakcie nauczania o miejscach pamięci II wojny światowej

W niniejszej części będą używane dwie definicje wieloperspektywiczności. Wieloperspektywiczność jako:

- Różne współczesne poglądy na/interpretacje konkretnych wydarzeń lub epok historycznych
- Różne perspektywy zmieniające się w czasie o konkretnym wydarzeniu lub epoce historycznej (przeszłości-teraźniejszości-przyszłości)

⁴

Patrz przykładowo – Veterans Affairs Canada (2022). „Canadian National Vimy Memorial”, <https://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/memorials/vimy>, dostęp 18.01.2023.

II wojna światowa w dalszym ciągu jest jednym z najbardziej analizowanych i nauczanych tematów w edukacji historycznej. Każdy nowy podręcznik dodaje kolejną interpretację, a używane źródła w analizie tematu będą się różnić w zależności od podkreślonych perspektyw w nauczaniu.

Pomniki II wojny światowej tworzą szczególny rodzaj źródła, ponieważ zazwyczaj potrzebują wsparcia w postaci tekstu, by można było je przeanalizować w produktywny sposób. To wsparcie pojawi się głównie w postaci pozyskiwania wiedzy podręcznikowej, ale może również przyjąć formę czytania o dyskusjach, jakie toczyły się w czasach ich stawiania lub poglądach na te formy upamiętnienia w czasie. Bez wsparcia w postaci tekstu w dalszym ciągu można wykorzystać pomniki, np. jako punkt wyjścia do dyskusji, przez nakłonienie uczniów do szybkiej analizy i/lub reakcji emocjonalnych.

Różne współczesne poglądy na temat miejsca pamięci będą często zakorzenione w przekonaniach kulturowych lub politycznych i będą rozpowszechniane w świecie uczniów za pośrednictwem mediów, społeczności, rodzin, itp. W klasie historycznej wprowadzanie i podważanie różnych współczesnych poglądów, z których niektóre są być może przeciwstawne, wymaga od nauczyciela dostarczenia materiałów, które wykorzystują (lub nadużywają) historię do argumentowania swojego współczesnego stanowiska. Bardzo ważna jest dobra znajomość historycznych uwarunkowań pomnika, można stosować takie strategie uczenia się jak „porównanie i kontrast”.

Analiza miejsca pamięci, które może być wrażliwym tematem w szerszym świecie uczniów przez podejście wieloperspektywiczne, może stanowić wyzwanie dla strategii nauczania w klasie, ale stwarza również możliwość wzmocnienia kompetencji obywatelskich uczniów w takich obszarach jak umiejętności analitycznego i krytycznego myślenia, empatia, umiejętności rozwiązywania konfliktów i tolerancja niejednoznaczności.

Różne perspektywy zmieniające się w czasie o konkretnym wydarzeniu lub epoce historycznej (przeszłości-teraźniejszości-przyszłości)

Pozostałości po II wojnie światowej, takie jak obozy, pola bitewne czy cmentarze, są od tamtej pory wykorzystywane jako miejsca pamięci i interpretowane do celów politycznych. Mogą być one wykorzystane w klasie, np. poprzez przykładowe fragmenty podręczników z różnych okresów od 1945 roku w jednym kraju lub z krajów o różnych reżimach politycznych od 1945 roku do chwili obecnej. Zastosowanie podejścia wieloperspektywicznego daje uczniom wgląd w zmiany zachodzące w czasie w sposobie postrzegania danej epoki, pokolenia czy ideologii, a także informuje ich, że w historii nie ma prawd absolutnych, nawet jeśli często mówi się im o tym poza klasą (lub w klasie).

Wieloperspektywiczne podejście może być również korzystne dla wykorzystania w klasie miejsc pamięci po II wojnie światowej, takich jak pomniki. Takie miejsca pamięci powstały w określonej sytuacji powojennej, w której społeczeństwo lub część społeczeństwa miała określony motyw, by zainicjować wzniesienie pomnika, a w wielu przypadkach takie miejsca pamięci były z czasem reinterpretowane. Nauczyciele mogą wykorzystać fizyczne dowody reinterpretacji (usunięcia, zmiany kształtu, nowe napisy lub tablice, itp.) lub zasoby, które wyjaśniają, argumentują lub omawiają zmiany. Badając różnorodność opinii i argumentów na przestrzeni czasu, uczniowie dowiedzą się, że miejsca pamięci są stale wykorzystywane lub niewłaściwie wykorzystywane i mogą zastanowić się, jak ich pokolenie wykorzystuje swoje wersje miejsc pamięci, a także przewidzieć, jak przyszłe pokolenia będą interpretować miejsca pamięci o II wojnie światowej.

Zastosowanie takich wielorakich perspektyw przyczyni się do rozwoju takich kompetencji, jak znajomość i krytyczne rozumienie języka i komunikacji, umiejętności analitycznego i krytycznego myślenia, umiejętności słuchania i obserwacji oraz doceniania różnorodności kulturowej.

Jak uczyć o miejscach pamięci w klasie albo w trakcie wizyty?

W ogólnym ujęciu można zasugerować trzy sposoby nauczania o miejscach pamięci:

- Zajęcia edukacyjne w klasie
- Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci i/lub zajęcia w klasie
- Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci

Zajęcia edukacyjne w klasie

W zależności od charakteru programu nauczania, ogólnych celów programu nauczania, a także tematu i zamierzonych rezultatów działania edukacyjnego, lekcja w klasie może być zaplanowana i opracowana pod różnymi kątami dydaktycznymi. Przez „kąć dydaktyczny” rozumie się strategię uczenia się, którą nauczyciel postanawia zastosować na danej lekcji lub w serii lekcji.

Jeden kąt dydaktyczny to kąt percepcyjny, taki jak:

- Etap inicjacji (rozpoczęcia) (np. prace przygotowawcze, wykorzystanie przygotowania, burza mózgów)
- Etap rozumienia (różne poziomy rozumienia i wykorzystania rozumienia)

- Etap refleksji (w tym ocena w klasie przez uczniów lub uczniów i nauczycieli, np. działania związane z dyskusją grupową przedstawione w zajęciach edukacyjnych)

Inny kąt dydaktyczny może być związany z pracą przygotowawczą i strategiami uczenia się w klasie, takimi jak praca indywidualna, prezentacje indywidualne, praca w parach, praca w grupach, praca w klasie – oraz prezentacje (ustne lub pisemne), które są rezultatem wybranych strategii uczenia się. Przykładem może być sytuacja, w której uczniowie w grupach analizują różne źródła na temat debaty o pomniku. Robią notatki, a następnie przedstawiają pozostałym grupom główne myśli źródeł, wykorzystując te prezentacje jako początek klasowej dyskusji na temat pomnika jako przykładu wykorzystania i niewłaściwego wykorzystania historii.

Zajęcia edukacyjne w klasie na temat miejsc pamięci mogą być zorganizowane na wiele sposobów. Mogą one opierać się na podręczniku do nauki konkretnego tematu (np. II wojny światowej), z reguły wspartym źródłami historycznymi, w których mogą znaleźć się obrazy miejsc pamięci. Miejsca pamięci mogą też stać się centralnym punktem sekwencji nauki, np. poprzez rozpoczęcie od zdjęcia miejsca pamięci, a następnie wspierając analizę i dalsze wykorzystanie miejsca pamięci poprzez dodanie wiedzy z podręcznika i odpowiednich źródeł.

Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci i/lub zajęcia w klasie

Kiedy wizyta na miejscu jest możliwa, może ona w różny sposób wzbogacić klasowe badania nad miejscami pamięci.

- Przed wizytą

Przedstawione powyżej kąty dydaktyczne będą nadal aktualne. W ogólnym ujęciu, uczniowie będą bardziej zaintrygowani wizytą w miejscu pamięci, jeśli się do niej gruntownie przygotowują. Jeśli uczniowie otrzymają zadania wstępne, np. prezentacje do wykonania podczas wizyty i zapewniony zostanie czas na ich przygotowanie w klasie, prawdopodobnie wykażą się większą motywacją podczas fazy przygotowawczej. Przykładowa prezentacja: 1) opisz cechy fizyczne pomnika, 2) wykorzystaj swoją wiedzę z podręcznika, aby wyjaśnić, w jaki sposób pomnik jest dla nas ważnym źródłem, oraz 3) przeczytaj na głos napis na pomniku i przedstaw swój pogląd na to, czy napis ten ma znaczenie dla dzisiejszej młodzieży. Praca w grupach jest tu dobrą strategią, zwłaszcza w dużej klasie, gdzie nauczyciel będzie chciał, aby w trakcie tej samej wizyty zaprezentował się więcej niż jeden uczeń. W ramach grupy mogą pojawić się różne zadania związane z przygotowaniem prezentacji, w tym podział ról i opis każdej z nich, a także zaplanowanie czasu przygotowania i udzielenie informacji zwrotnej na temat prezentacji członków grupy. Zadania tego typu mogą zwiększyć umiejętności uczniów w zakresie samodzielnego uczenia się, współpracy i gotowości do przyjęcia odpowiedzialności.

→ W trakcie wizyty

Prezentacje uczniów podczas zwiedzania miejsc pamięci mogą być zupełnie inne niż prezentacje w klasie, podobnie jak wyniki nauczania.

Po pierwsze, prezentacja będzie miała miejsce w sferze publicznej, często na otwartej przestrzeni. Aby komunikacja z uczniami klasy zakończyła się sukcesem, uczeń musi zebrać grupę kolegów i koleżanek w ustronnym miejscu i mówić w sposób jasny i bezpośredni, aby upewnić się, że treść zostanie jasno odebrana. Po drugie, w przypadkach takich jak pomniki, fizyczny kształt daje możliwość przechodzenia z kąta w kąt, aby podkreślić artystyczne i kulturowe interpretacje w tym samym czasie, gdy przekazywana jest treść historyczna. Oznacza to, że studenci będą musieli zaplanować wykorzystanie przygotowanych przez siebie informacji, tak aby mogły one wejść w interakcję z aspektami danego miejsca. Docelowe efekty kształcenia w ramach wizyty na miejscu będą obejmować takie kompetencje, jak znajomość i krytyczne rozumienie języka i komunikacji, a także umiejętności słuchania i obserwacji.

→ Po wizycie

Po powrocie do klasy należy poświęcić czas na ocenę/refleksję nad zajęciami, aby uwidocznic, w jakim stopniu osiągnięto zamierzone efekty uczenia. Nauczyciel może zaplanować sesję refleksji w taki sposób, by skupić się przede wszystkim na głosach uczniów, pracujących w grupach lub jako klasa. Mogą oni przedstawić i przedyskutować, na ile lekcja przed wizytą była udana w odniesieniu do działań na miejscu i co można by poprawić podczas kolejnej wizyty. Uczniów można zachęcić do oceny, jak dobrze zostały przedstawione ich prezentacje ustne, a także do oceny jakości ich własnego wkładu. Przykładowo, ćwiczenie dotyczące pomnika w Șerpeni w Mołdawii zawiera kilka arkuszy ćwiczeniowych, które prowadzą uczniów przez opis pomnika, zadanie fotograficzne i pytania do refleksji.

Lekcja po wizycie jest również ważna dla refleksji nad pomnikiem jako źródłem historycznym o przeszłości w teraźniejszości. Jak dobrze sprawdził się jako dodatkowe źródło dla uczniów studiujących ten temat? Jak może być interpretowany przez przyszłe pokolenia uczniów lub ogólnie przez zwiedzających? Tutaj również można wykorzystać pisemną informację zwrotną.

Zajęcia edukacyjne – wizyta w miejscu pamięci

Zajęcia oparte na zwiedzaniu często obejmują wycieczkę z przewodnikiem, ale mogą być również zaplanowane i przeprowadzone przez nauczyciela. Wizyta może być wykorzystana do wsparcia wcześniejszego uczenia się lub może stanowić początek kolejnego tematu. Wizyta nie zastępuje przygotowawczego nauczania w klasie i samodzielnego uczenia się – należy pamiętać, że informacje uzyskane

podczas wycieczki/wizyty z przewodnikiem zostaną zachowane tylko częściowo. Edukator (w miarę możliwości wspólnie z przewodnikiem) musi określić 2-3 kluczowe punkty/pytania, które chciałby, aby uczniowie zachowali po wizycie, a które nie byłyby tak oczywiste w klasie. Na przykład, podczas wizyt w obozach, należy zadać pytanie o ideę neutralności naukowej i o to, jak stała się ona narzędziem polityki rasistowskiej lub o przemysłowy charakter obozów koncentracyjnych i obozów zagłady.

Podsumowanie

Powojenne społeczeństwa z czasem zmieniły się pod względem politycznym i kulturowym, ale wraz z tymi zmianami miejsca pamięci o II wojnie światowej nadal odgrywały w nich ważną rolę. Zarówno pomniki z okresu wojny, jak i powojenne, były i są nadal wykorzystywane, na przykład do wspierania lub kwestionowania interpretacji II wojny światowej w odniesieniu do okoliczności politycznych lub kulturowych.

Dlatego konieczne jest, aby szkolne nauczanie historii zaangażowało się w uczenie się o miejscach pamięci z okresu II wojny światowej w sposób, który stawia czoła niewłaściwemu wykorzystaniu miejsc pamięci, a jednocześnie aktywizuje kompetencje uczniów w zakresie krytycznej analizy narracji podtrzymywanych przez te miejsca. Ostatecznie takie podejście pedagogiczne do nauczania historii ma na celu wspieranie i wzmacnianie u młodych ludzi szacunku dla różnorodności i zrozumienia międzykulturowego.

Zajęcia edukacyjne

Na następnych stronach znajduje się osiem zajęć edukacyjnych stworzonych na podstawie ośmiu miejsc pamięci z Niemiec, Mołdawii, Polski oraz Rosji. Zajęcia te zostały stworzone przez edukatorów i ekspertów z tych krajów oraz przetestowane w trakcie międzynarodowej szkoły letniej w Łodzi (Polska) w sierpniu 2022 roku. „Grupa docelowa” składała się z nauczycieli historii z Białorusi, Niemiec, Mołdawii, Polski, Rosji i Ukrainy, facylitatora z Danii oraz ekspertów z Anglii i Litwy.

Działania edukacyjne zostały zaprojektowane w taki sposób, by można je było szybko zaadaptować. Korzystając z zaleceń pedagogicznych, można je zastosować w miejscach pamięci w Waszych krajach (lista miejsc pamięci, które mogą posłużyć jako inspiracja, znajduje się w załączniku II). Można je też wykorzystać do nauczania o miejscach pamięci w innych krajach.

Scenariusze można wykorzystać w klasie i/ lub w trakcie zwiedzania. Omówienie zaleceń pedagogicznych związanych z tymi podejściami znajduje się w rozdziale trzecim.

Ważne jest, by nie wprowadzać tych działań edukacyjnych w oderwaniu od innych: wymagają one pewnego opanowania wiedzy o II wojnie światowej (szerzej zostało to opisane w części "Zalecenia pedagogiczne") i nie powinny być prowadzone bez upewnienia się, że klasa jest gotowa do dyskusji na poruszane w nich tematy i zagadnienia. Prosimy o dokładne zapoznanie się z zadaniem edukacyjnym przed jego wykorzystaniem i zachęcamy do dostosowania go do własnego kraju i grupy.

Muzeum Niemiecko-Rosyjskie Berlin-Karlshorst

Upamiętnienia w przeszłości,
teraźniejszości i przyszłości

Zajęcia edukacyjne –
wizyta miejsca pamięci

38

Kamienie pamięci

Przykład
upamiętnienia ofiar

Zajęcia edukacyjne
w klasie

46

Pomnik Ofiar Getta w Kiszyniowie

Zapomniana
karta historii

Zajęcia edukacyjne
w klasie

58

Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni

Perspektywy miejsc pamięci
II wojny światowej

Zajęcia edukacyjne –
wizyta miejsca pamięci

68

Obozy koncentracyjne i obozy zagłady

80

Lekcje z obozów: jak uczyć
się o łamaniu podstawowych
praw człowieka

Zajęcia edukacyjne –
wizyta miejsca pamięci

Pomnik Katyński

94

Prawa człowieka, wypaczenie
historii oraz kłamstwo katyńskie

Zajęcia edukacyjne
w klasie

Dom Pawłowa i młyn Gerhardów

104

Przypomnienie
o niszczycielskich
skutkach wojny

Zajęcia edukacyjne –
wizyta miejsc pamięci
lub zajęcia w klasie

Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza

116

Jak wymazuje się z pamięci
wydarzenia historyczne?

Zajęcia edukacyjne
w klasie

Muzeum Niemiecko- Rosyjskie Berlin-Karlshorst

Upamiętnienia w przeszłości,
teraźniejszości i przyszłości

Zajęcia
edukacyjne –
wizyta miejsca
pamięci

Te zajęcia edukacyjne zostały zaprojektowane z myślą o wizycie w muzeum. Uczniowie nauczą się, jak rozwijać w sobie krytyczne spojrzenie na reprezentacje muzealne. Przedyskutują także, co jest warte pokazywania, a co jest warte zapamiętania i dlaczego.

Autor	Christoph Meißner, Uniwersytet Heinricha Heinego w Düsseldorfie (Düsseldorf, Niemcy)
Wiek	15+
Przewidywany czas	90 minut
Pytanie kluczowe	Czego uczy nas muzeum w Berlinie-Karlshorście o reprezentacji historii w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Przećwiczą swoje umiejętności myślenia analitycznego i krytycznego.
- Wykorzystają empatię do zrozumienia historycznej przeszłości i różnych sposobów jej postrzegania w teraźniejszości.
- Wykorzystają przeszłość i teraźniejszość do sformułowania opinii o przyszłości.

Zalecenia pedagogiczne

Muzeum Niemiecko-Rosyjskie Berlin-Karlshorst to wielowymiarowe miejsce, w którym jest mnóstwo do odkrycia. Do tej pory miało trzy stałe wystawy i zmieniało się kilkakrotnie od czasów otwarcia w 1967 roku.

By przeprowadzić tę lekcję, uczniowie powinni mieć podstawową wiedzę o kulturze pamięci dotyczącej II wojny światowej we Wschodniej i Zachodniej Europie. Powinni na przykład dowiedzieć się już wcześniej, że okres inwazji niemieckiej na Związek Radziecki od 22 czerwca 1941 roku do 8/9 maja 1945 roku, gdy to podpisano kapitulację Wehrmachtu, jest w krajach post-sowieckich nazywany Wielką Wojną Ojczyźnianą (a nie II wojną światową). Pożądaną aktywnością przed rozpoczęciem tych zajęć jest także przedyskutowanie z uczniami, z czego wynikają różnice w poszczególnych państwach w określeniu dni upamiętniających zakończenie II wojny światowej, tj. 8 i 9 maja 1945 roku. Należy to przynajmniej zlecić jako zadanie domowe. Wszystkie te zadania mogą zostać zadane jako praca domowa lub przeprowadzone w formie (maksymalnie) dwudziestominutowej sesji w klasie jako przygotowanie do wycieczki. Przeprowadzenie tych zajęć nie powinno odbyć się bez wspomnianych wyżej informacji, ponieważ obniży to chęci uczniów do odkrywania wiedzy i zrozumienia ćwiczenia.

Ćwiczenia

Jako formę przygotowania się do zajęć w ramach zadania domowego uczniowie otrzymują tekst krótko opisujący historię Muzeum Berlin-Karlshorst oraz zawierający dwa cytaty o muzeum z różnych okresów działalności (patrz – załącznik I). Uczniowie powinni wykorzystać tekst do zapoznania się z historią muzeum.

Etap 1

Rozmowa o zadaniu domowym

10 minut

Podczas krótkiej dyskusji uczniowie rozmawiają o wynikach swojego zadania domowego wraz z przewodnikiem w muzeum. Dowiedzą się wtedy, czy przewodnik podziela ich wnioski i stwierdzą, że istnieje wiele różnych interpretacji historii muzeum oraz tego, co było w nim

wystawiane na przestrzeni czasu. W drugiej części zadania domowego należy zwrócić szczególną uwagę na autoreprezentację muzeum w różnych okresach.

Etap 2

Interpretacja zdjęć

5 minut

Uczniowie w czteroosobowych grupach dostają jedno z trzech historycznych zdjęć muzeum z radzieckiej wystawy z 1967 roku (patrz – załącznik II). Każda grupa otrzymuje inne zdjęcie. Jeśli będzie więcej niż trzy grupy, należy niektórym z nich dać to samo zdjęcie. Uczniowie powinni zabrać ze sobą tekst z zadania domowego – pomoże im on zrozumieć kontekst wystawy. Uczniowie dostają czas na obejrzenie zdjęć i – gdyby pojawiły się jakieś niejasności – mogą poprosić przewodnika muzeum o pomoc w interpretacji.

Etap 3

Zwiedzanie muzeum

30 minut

W tych samych czteroosobowych grupach uczniowie udają się do sal muzealnych, gdzie szukają miejsc, które zobaczyli na zdjęciach. Następnie powinni udokumentować (wykonując zdjęcia telefonem), w jaki sposób sale te są użytkowane obecnie i jakie znaczenie mają w ogólnej koncepcji obecnej wystawy. W tym samym czasie uczniowie powinni zastanowić się nad pierwotnymi intencjami twórców muzeum i tym, dlaczego takie obiekty są pokazywane w muzeum. W następnym etapie będą musieli zaprezentować krótką prezentację swoim kolegom i koleżankom o tym, co zauważyli.

Etap 4

Prezentacja i dyskusja

20 minut

Po zwiedzaniu muzeum uczniowie w osobnym pokoju przeznaczonym do celów edukacyjnych (pokój taki ma większość muzeów, przeprowadzane są w nim dodatkowe zajęcia z grupami) prezentują porównanie historycznych i obecnych zdjęć muzeum na forum klasy i wraz ze swoimi kolegami i koleżankami zastanawiają się nad następującym pytaniem: do czego można wykorzystać przeszłość w teraźniejszości i w jaki sposób można to zrobić?

Etap 5

Dyskusja ostateczna

25 minut

W tym samym pokoju uczniowie przy moderacji nauczyciela/lki dyskutują, jak mogłaby wyglądać przyszła wystawa w muzeum o wojnie na wyniszczenie Związku Radzieckiego. Jakie media mogłyby zostać użyte i jakie historyczne części muzeum musiałyby zostać zintegrowane? Uczniowie powinni przedyskutować, jaką wartość mają pomniki pamięci i muzea w różnych czasach: co jest warte wystawienia? Co jest warte zapamiętania? Dlaczego?

Ewaluacja

Ocena powinna być przeprowadzana cały czas przez nauczyciela/lkę podczas wizyty w muzeum.

Etap 1

W trakcie dyskusji uczniów o zadaniu domowym: jak użyteczne są notatki ucznia/uczennicy z zadania domowego?

Etap 2

Na jakim poziomie uczeń/uczennica korzysta z umiejętności obserwacji i analizowania? Jak dobrze uczeń/uczennica rozróżnia informacje istotne od nieistotnych? Jak dużo uczeń/uczennica wnosi do dyskusji? Jakie uczniowie radzą sobie z pracą w grupach i ze współpracą?

Etap 3

Jak dobrze uczeń/uczennica radzi sobie z prezentowaniem wyników pracy grupowej i omawianiem ich na forum klasy? Czy uczeń/uczennica chciał/a wziąć udział w dyskusji?

Etap 4

Czy uczeń/uczennica chciał/a wziąć udział w dyskusji i wykorzystać nabytą wiedzę do rozmawiania o wyobrażonej przyszłości?

Słowniczek pojęć

Dozbrajanie – proces wyposażenia sił zbrojnych w nową broń. Niemcy zaczęły dozbrajać się po I wojnie światowej, co było bezpośrednim pogwałceniem Traktatu Wersalskiego.

Wehrmacht – siły zbrojne nazistowskich Niemiec w latach 1935-1945.

Tekst do zadania domowego dla uczniów

Przeczytaj poniższy tekst oraz dwa cytaty dotyczące historii muzeum. Pomyśl o różnych okresach w historii, w których istniało muzeum. Jaka była intencja oraz autoreprezentacja muzeum w tych okresach i jakie poglądy reprezentowało ono w przeszłości?

Budynek, w którym obecnie mieści się Muzeum Berlin-Karlshorst, został wybudowany pod koniec lat 30. XX wieku i początkowo służył jako szkoła Wehrmachtu w trakcie dozbrajania Niemiec. W trakcie wojny uległ niewielkim zniszczeniom i dlatego został wybrany przez cztery zwycięskie siły na odpowiednie miejsce do podpisania kapitulacji. Od maja 1945 roku w budynku rezydowała głowa radzieckiej administracji okupacyjnej w Niemczech. Związek Radziecki wykorzystywał ten budynek w różnych celach do roku 1962. W trakcie ogromnych uroczystości upamiętniających w Związku Radzieckim dwudziestą rocznicę zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej radziecka armia zdecydowała się przeznaczyć budynek na muzeum. W 1967 roku Muzeum Bezwarunkowej Kapitulacji Faszystowskich Niemiec w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej w końcu zostało otwarte. Początkowo przeznaczone było dla radzieckich żołnierzy stacjonujących w Niemczech i było miejscem, w którym prezentowano „bohaterskie czyny” Armii Czerwonej w drodze do wyzwolenia Niemiec. Muzeum było w radzieckich rękach do 1990 roku, a otworzyło się na niemieckich gości w latach 70. XX wieku. Przez długi czas nawet język wystawy pozostawał rosyjski. Pytanie o przyszłość muzeum pojawiło się w trakcie zjednoczenia Niemiec i wycofania się radzieckich wojsk z państwa. Oba kraje, Niemcy i Federacja Rosyjska były chętne do wspólnego kontynuowania projektu. W 1997 i 1998 roku dwa najważniejsze muzea II wojny światowej z Białorusi i Ukrainy dołączyły do inicjatywy. Misją muzeum stało się informowanie odwiedzających o niemieckiej wojnie na wyniszczenie ZSRR w latach 1941-1945 oraz przedstawienie historii stosunków niemiecko-radzieckich w XX wieku we wspólnie tworzonej wystawie. Po ostatniej rewizji stałej wystawy w 2013 roku muzeum pokazuje różne perspektywy na historię niemiecko-radziecką w XX wieku. Muzeum dzięki międzynarodowej radzie nadzorczej (Niemcy, Białoruś, Rosja i Ukraina) jest unikalne w Niemczech i ułatwia spotkania oraz wymiany dotyczące historii i pamięci w przeszłości i teraźniejszości.

„Muzeum ma 14 sal wystawowych. Wiele obiektów poświadcza bohaterską walkę Armii Czerwonej przeciwko okupującym [Nazistowskiemu Niemcom], ich rolę w wyzwoleniu Europy od faszyzmu Hitlera [...]. Wystawa pokazuje, że żołnierze Armii Czerwonej przybyli jako bracia klasowi, którzy wyzwolili naród niemiecki od faszyzmu. Dzisiaj przyjaźń niemiecko-radziecka jest sprawą serca dla obywateli Niemieckiej Republiki Demokratycznej [NRD].”

Broszura Gedenkstätte Berlin-Karlshorst, 1984

„Muzeum Berlin-Karlshorst położone jest w historycznej lokalizacji. Jest synonimem zakończenia II wojny światowej w 1945 roku i okresu powojennego w Europie. Obecnie muzeum ukazuje różne punkty widzenia na historię niemiecko-radziecką w XX wieku. Jako jedyne w Niemczech ma wielonarodową radę nadzorczą. Muzeum ułatwia spotkania i wymianę myśli o historii i jego przeszłości oraz współczesnego upamiętnienia.”

Slogan Muzeum Berlin-Karlshorst, 2021

Zdjęcia z wystawy z roku 1967

„Sala Lenina”

Broszura Berlin-Information (red.) (1984). *Gedenkstätte Berlin-Karlshorst* [Miejsce Pamięci Berlin-Karlshorst], Berlin: Berlin-Information.

Część wystawy stałej w roku 1967

Broszura Berlin-Information (red.) (1990). *Музей истории безоговорочной капитуляции фашистской Германии в войне 1941-1945* [Muzeum Historii Bezwarunkowej Kapitulacji Faszystowskich Niemiec w Wojnie 1941-1945], Berlin: Berlin-Information, s. 22.

**Wejście do muzeum
w roku 1967**

Broszura Berlin-
Information (red.)
(1984), *Gedenkstätte
Berlin-Karlshorst*
[Miejsce Pamięci Berlin-
Karlshorst], Berlin:
Berlin-Information.

Kamienie pamięci

Przykład upamiętnienia ofiar

Zajęcia edukacyjne
w klasie

Uczniowie nauczą się, jak obecnie upamiętnia się różne grupy ofiar na przykładzie kamieni pamięci (Stolpersteine) i będą mogli porozmawiać o tym, które grupy nie są obecnie upamiętniane i o których grupach – według nich – powinno się pamiętać w przyszłości. Zajęcia te zostały przygotowane do przeprowadzenia w klasie, ale mogą być łatwo przystosowane do wizyty w miejscu pamięci.

Autor	Christoph Meißner, Uniwersytet Heinricha Heinego w Düsseldorfie (Düsseldorf, Niemcy)
Wiek	15+
Przewidywany czas	45 minut
Pytanie kluczowe	Czego uczą nas kamienie pamięci o upamiętnieniu represji i ich ofiar w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Nauczą się tolerancji, różnorodności kulturowej i empatii wobec ofiar Holokaustu.
- Krytycznie rozważą prezentowanie przeszłości w upamiętnieniach stworzonych przez oddolne inicjatywy.
- Rozwiną swoje umiejętności myślenia analitycznego i krytycznego.
- Wykorzystają empatię, żeby zrozumieć przeszłość i sposób patrzenia na nią w teraźniejszości.
- Utworzą opinie o przyszłości dzięki wykorzystaniu wiedzy o przeszłości i teraźniejszości.

Zalecenia pedagogiczne

Kamienie pamięci to projekt stworzony przez oddolną inicjatywę w ramach społeczeństwa obywatelskiego, którego celem jest zachować pamięć o ofiarach masowych mordów dokonanych przez reżim narodowo-socjalistyczny. Upamiętnienie poległych przyjęło formę małego złotego kamienia włożonego między płytki chodnika, przez co wpisało się w miejski krajobraz. Ta forma miejsca pamięci i jego kompleksowa historia są podstawą zajęć.

Żeby przeprowadzić zajęcia, istotne jest, aby wszyscy uczniowie mieli podstawową wiedzę o nazizmie, jego założeniach ideologicznych oraz zbrodniach, a przede wszystkim o Holokauście. Bez tej wiedzy uczniowie nie będą w stanie zrozumieć złożonych powiązań i nie będą mogli zastanowić się, jakie grupy są warte upamiętnienia. Należy bezwzględnie unikać przeprowadzenia zajęć bez wspomnianych wyżej warunków, gdyż może to doprowadzić do zbyt obciążających wymagań wobec uczniów oraz nieosiągnięcia oczekiwanych efektów kształcenia.

Ćwiczenia

Podczas przygotowywania lekcji nauczyciel/lka wybiera 5-6 kamieni pamięci ze strony [Stumbling Stones](https://www.stolpersteine.eu/)¹ lub zgodnie z własną wiedzą/doświadczeniem. Wybrane przykłady powinny ukazać różne grupy ofiar. Jeśli jest to możliwe, można również udać się do kamienia pamięci w okolicy.

Jako formę przygotowania się do zajęć uczniowie w ramach zadania domowego otrzymują do przeczytania tekst z podstawowymi informacjami o kamieniach pamięci (patrz – załącznik I) oraz wywiad z Gunterem Demnigiem, który rozpoczął cały projekt; w wywiadzie przedstawia on motywacje, jakie nim kierowały w realizacji koncepcji (patrz – załącznik II). Dzięki tym materiałom uczniowie powinni dowiedzieć się o wstępnych ideach inicjatora kamieni pamięci, Guntera Demniga i pomyśleć o tym, czy kamienie te dalej pełnią ważną funkcję we współczesnym upamiętnianiu Holokaustu.

1

Oficjalna strona Kamieni pamięci: <https://www.stolpersteine.eu/en/home/>, dostęp: 28.01.2023.

Etap 1

Rozmowa o zadaniu domowym

5 minut

Uczniowie w trzyosobowych grupach rozmawiają o zadaniu domowym i motywacji Demniga, by rozwinąć cały projekt od pierwszego kamienia, wspominającego konkretne wydarzenie, do kolejnych etapów, w których upamiętniano ofiary Holokaustu, a następnie poszerzyć go o inne ofiary nazizmu.

Etap 2

Dyskusja i porównanie kamieni pamięci

20 minut

Po przedyskutowaniu motywów artysty należy porozmawiać o samych kamieniach.

W trzyosobowych grupach uczniowie porównują i analizują dwa kamienie pamięci, które zostały wybrane na podstawie wyglądu oraz informacji na obiektach (patrz – załącznik III). W tej części uczniowie powinni także zastanowić się, czy kamienie pamięci są odpowiednią formą upamiętnienia ofiar. Podstawą rozważań jest wiedza uzyskana w dyskusji nad zadaniem domowym oraz z dwóch cytatów (patrz – załącznik IV).

Ćwiczenia te doprowadzą uczniów do refleksji nad tym, czy obecnie taka forma upamiętnienia jest istotna.

Etap 3

Dyskusja o przyszłości

10 minut

W kolejnej dyskusji uczniowie kończą pracę w grupach i wykorzystując wnioski z etapu 2, zastanawiają się na forum klasy nad przyszłością. Uczniowie rozmawiają o swoich opiniach, które grupy ofiar powinny zostać upamiętnione w przyszłości, a które już dzisiaj zostały zapomniane.

Etap 4

Podsumowanie zajęć

10 minut

Jako rozpoczęcie podsumowania nauczyciel/lka może wykorzystać pytanie kluczowe: „Czego uczą nas kamienie pamięci o upamiętnieniu represji oraz ich ofiar w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości?”

Ewaluacja

Poniżej znajduje się kilka wskazówek, które nauczyciel/lka może wykorzystać jako sugestie do oceny aktywności uczniów podczas lekcji:

- Jak sprawnie uczeń/uczennica posługuje się umiejętnościami obserwacji i analizy? Na ile potrafi odróżnić informacje ważne od nieważnych?
- Jak bardzo przemyślany był wkład ucznia/uczennicy w rozmowę o zadaniu domowym? Czy było widać, że uczeń/uczennica włożył/a wysiłek w analizę tematu w domu?
- Jak dużo swojej pracy uczeń/uczennica włożył/a w dyskusję?
- Jak wysokie umiejętności współpracy i pracy w grupie ma uczeń/uczennica?
- Jak wysokie umiejętności współpracy i pracy w grupie ma uczeń/uczennica?
- Czy uczeń/uczennica sam/a chciał/a wziąć udział w dyskusji i był/a w stanie wykorzystać uzyskaną wiedzę do rozmowy o wyobrażonej przyszłości?

Słowniczek pojęć

Stolperstein – po polsku: kamień pamięci. Nazwa dosłownie oznacza kamień, o który się potyka [przyp. tłum].

Rozkaz oświęcimski (niem. Auschwitz-Erlass) – rozkaz podpisany i wydany przez Heinricha Himmlera 16 grudnia 1942 roku, którego efektem było rozpoczęcie deportacji do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau wszystkich Romów i Sinti żyjących w III Rzeszy. Celem rozkazu była całkowita eksterminacja tych grup etnicznych.

Noc kryształowa – pogrom dokonany w nocy z 9 na 10 listopada 1938 roku na Żydach, przeprowadzony przez Oddziały Szturmowe NSDAP (Sturmabteilung, SA; bojówka partii nazistowskiej). Jej nazwa pochodzi od wybijania okien w sklepach prowadzonych przez Żydów, żydowskich budynkach i synagogach.

Jad Waszem – izraelski instytut zajmujący się zbieraniem danych i upamiętnianiem żydowskich ofiar Holokaustu.

Tekst dla uczniów: podstawowe informacje o projekcie „Kamienie pamięci”

Projekt „Kamienie pamięci” [Stolpersteine] został zainicjowany przez artystę Guntera Demniga w 1992 roku. Kamienie w postaci małych złotych tabliczek pamiątkowych umieszcza się w chodniku, a ich zadaniem jest upamiętnić losy ludzi, którzy zostali ukarani, zamordowani, deportowani, wygnani lub doprowadzeni do samobójstwa przez totalitarny ustrój nazistowskich Niemczech.

Gunter Demnig położył pierwszy kamień w chodniku naprzeciwko historycznego ratusza w Kolonii 16 grudnia 1992 roku, w 50. rocznicę wydania rozkazu oświęcimskiego przez Heinricha Himmlera dotyczącego deportacji wszystkich „Cyganów” [Romów – przyp. tłum.]. W następnych latach Demnig rozwinął projekt tak, by zawrzeć i reprezentować wszystkie prześladowane przez nazistów grupy.

Pierwsze kamienie pamięci zostały położone na próbę w Kolonii 4 stycznia 1995 roku bez zgody władz. Dopiero później kładzenie kamieni pamięci zostało oficjalnie zaakceptowane i nabrało przez to oficjalnego charakteru. Projekt przerodził się więc w największy na świecie „zdecentralizowany pomnik”. Wszystkie kamienie zaczynają się od słów „Tutaj mieszkał...”, a następnie podaje się imię i nazwisko ofiary oraz datę urodzenia. Często pojawia się również rok deportacji i miejsce śmierci.

Kamienie pamięci kładzie się w chodniku dokładnie przed ostatnim znanym miejscem zamieszkania ofiary. Na początku 2020 roku liczba kamieni wynosiła ponad 75 tysięcy [w Polsce jest ich kilkadziesiąt w różnych miastach, m.in. w Oświęcimiu, Wrocławiu, Zamościu – przyp. tłum.]. Kamienie poza Niemcami kładzie się również w 26 innych państwach, tak jakich Holandia, Austria, Czechy, Słowacja czy Węgry. Pojedyncze kamienie można spotkać także w Rosji, Ukrainie, Francji czy Rumunii, jednak nie oddaje to skali ofiar w tych państwach. Kamieniami pamięci opiekują się lokalne organizacje miejskie, które oprócz utrzymywania ich w czystości czczą pamięć ofiar, składając kwiaty i zapalając świece w dniach pamięci, takich jak 9 listopada [Międzynarodowy Dzień Walki z Faszyzmem i Antysemityzmem – przyp. tłum.].

Źródło: Tekst stworzony na podstawie hasła „Stolpersteine” w serwisie *Wikipedia*: <https://de.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine> oraz oficjalnej strony „Kamieni pamięci”: <https://www.stolpersteine.eu/en/home/>, dostęp: 17.02.2023.

Wywiad z Gunterem Deminigiem

Jak wpadł pan na pomysł, by kłaść kamienie pamięci dla ofiar z czasów nazizmu?

Gunter Demnig: Wstępna praca została wykonana w Kolonii w maju 1990 roku, mianowicie – znak napisany na ulicy: Maj 1940, 1000 Romów i Sinti. W maju 1940 roku 1000 Romów i Sinti deportowano z kilku dużych miast zachodnich Niemczech. Można by powiedzieć, że te deportacje były czymś na wzór próby generalnej przed późniejszymi deportacjami Żydów. Praca ta była wstępem do przywrócenia imion do miejsca, w którym rozpoczął się ten horror, gdzie ludzie mieli swoje domy i skąd ich zabrano.

Więc to było inspiracją do wymyślenia projektu kamieni pamięci?

Podstawowym założeniem było przywrócić imiona. Pierwszym pomysłem było przykręcenie do ściany tablic pamiątkowych. W trakcie projektu w Kolonii miałem wielkie szczęście spotkać Żyda z Lipska, który pracował w WDR [Westdeutscher Rundfunk, zachodnioniemiecki nadawca radiowo-telewizyjny – przyp.tłum.]. To on mi powiedział: „Gunter, daj spokój z tabliczkami dla żydowskich ofiar na ścianach domów, zapomnij, 80, jeśli nie 90 procent właścicieli się na to nigdy nie zgodzi”.

Jakie wnioski z tego wyciągnąłeś?

Przypomniałem sobie Rzym i Bazylikę świętego Piotra. Tam po prostu bezmyślnie chodzisz po płytach nagrobnych, a pod tobą są kości. Poszedłem więc do Muzeum Kultury Pochówków, żeby dowiedzieć się czegoś więcej. Tam powiedziano mi, że gdy ludzie chodzą po nagrobku, zwiększa to honor pochowanej osoby. Muszę przyznać, że na początku miałem obawy. Napisałem więc do żydowskiej społeczności w Kolonii i poprosiłem o poradę. Dziewięć miesięcy później zostałem zaproszony przez rabina, który powiedział mi, że mogę to zrobić. To nie są groby, lecz tylko upamiętniające kamienie. Powiedział mi również: „Człowieka zapomina się tylko wtedy, gdy zapomina się jego imię”.

Czy kamienie pamięci mają jeszcze inną przewagę nad tablicami pamiątkowymi?

Po tym, jak pierwsze kamienie zostały położone w Kolonii, poszedłem do mojego auta. Gdy się odwróciłem, zobaczyłem pierwszych zatrzymujących się przechodniów. Każdy, kto widzi kamień i chce przeczytać tekst, musi pokłonić się ofierze. To kolejna sprawa, o której nie myślałem na początku.

Czemu pamiętanie o ofiarach nazizmu jest dla Ciebie ważne?

Myślę, że to jest ważne zwłaszcza dla młodszych pokoleń. Widzę – ponieważ dużo pracujemy z uczniami – że doświadczają oni innej lekcji historii dzięki kamieniom pamięci. Gdy uczniowie otwierają książkę i czytają: „Sześć milionów Żydów zostało wymordowanych tylko w Europie”. Gdy zaczynają szukać sami, dowiadują się, że było kolejne sześć milionów, może nawet osiem, które zostało wymordowanych z innych powodów przez nazistów.

Liczba ta jest abstrakcyjna. Pozostaje niewyobrażalna. Ale gdy uczniowie potem stykają się z losem rodziny w swoim środowisku, naprawdę uczą się, co się stało. To zupełnie inny rodzaj lekcji historii. Zauważyłem, że młodzi ludzie są tym zainteresowani. Chcą wiedzieć, jak coś takiego mogło się wydarzyć w państwie poetów i myślicieli. Lecz robimy to także dla osób, które pytają się dzisiaj: „Dlaczego nie mam babci lub prababci?”

Kiedy położyłeś pierwszy kamień pamięci?

Pierwszy kamień został położony w 1992 roku, ale dla mnie tak naprawdę zaczęło się to w Berlinie w 1996 roku, w czasie, w którym przechodziłem przez wiele problemów. Robiliśmy to wtedy nielegalnie. Nie mogliśmy dostać pozwolenia, ponieważ potykanie się jest traktowane poważnie. Trafną definicję swojego doświadczenia podał kiedyś uczeń szkoły średniej, gdy po położeniu kamieni wziął udział w wywiadzie. Dziennikarz spytał go: „Kamienie, o które się potykamy, są niebezpieczne, nie upadniesz na nie?” Uczeń odpowiedział: „Nie, nie upadasz, potykasz się swoją głową i swoim sercem”.

Co się stało po tym, kiedy naprawdę rozpocząłeś projekt w Berlinie w 1996 roku?

W 1997 roku odbyło się spotkanie artystów niedaleko Salzburga. Tam położyłem dwa pierwsze kamienie dla zamordowanych Świadków Jehowy. Następnie przerwałem na jakiś czas, a od 2000 roku sprawy naprawdę nabrały tempa dzięki pozwoleniom równocześnie w Berlinie i Kolonii. Tymczasem w Niemczech jest prawie 1300 miejsc, gdzie położyliśmy kamienie pamięci, a w Europie – około 1500.

Ile kamieni pamięci położyłeś do tej pory?

Dotąd położyliśmy ponad 80 tysięcy kamieni w całej Europie, w 26 krajach. Podstawowe założenie jest takie, że gdziekolwiek Wehrmacht, SS czy Gestapo dokonywały zbrodni, tam kamienie pamięci także powinny się symbolicznie pojawić. Zwiedzający ponadto rozpoznają te kamienie, co jest również interesujące. Później udają się do Rzymu i zdają sobie sprawę, że to samo wydarzyło się i tam. Efekt działa podobnie w drugą stronę: wycieczka klasowa do Berlina, uczniowie widzą kamienie na Hamburgerstraße, wracają do domu i pytają, co stało się tutaj, w naszym mieście. To są efekty, które uważam za istotne i z powodu których projekt musi być kontynuowany. Na wszelki wypadek założyłem fundację, żeby trwał on w każdych warunkach.

Źródło: Dohme, A. M. (2020). „Ein ganz anderer Geschichtsunterricht” [„Zupełnie inna lekcja historii”], Weser Kurier, 12 października, <https://www.weser-kurier.de/bremen/stadtteil-vegetack/gunter-demnig-verlegt-stolper-steine-fuer-opfer-der-ns-zeit-doc7e3djbfofe7q15fqwqrd>, dostęp: 28.06.2022.

Wybrane kamienie pamięci

Pierwszy kamień pamięci położony w 1992 roku przed historycznym ratuszem w Kolonii

Zdjęcie: Willy Horsch, CC BY 3.0, Wikimedia Commons, Plik:Köln-Stolperstein-Rathaus-024.jpg, dostęp: 10.04.2023.

Zgodnie z rozkazem Reichsführera SS z dnia 16 grudnia 1942 – Tgb. No. I 2652/42 Ad./RF/V. – cygańskie kundle, Cyganie i członkowie cygańskich klanów z Bałkan, którzy nie są niemieckiej krwi, zostaną wybrani zgodnie z określonymi wytycznymi i wysłani do obozu koncentracyjnego w trakcie kilkutygodniowej akcji. Ta grupa osób w niniejszym tekście jest określona jako „osoby cygańskie”. Zostaną wysłani do obozu koncentracyjnego Auschwitz (do tzw. obozu cygańskiego) rodzina za rodziną, niezależnie od stopnia skundlenia.

Kamień pamięci Wenera Baba

Zdjęcie: OTFW, Berlin, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, Plik:Stolperstein_Schönhauser_Allee_187_(Prenz)_Werner_Bab.jpg, dostęp: 10.04.2023.

Tu mieszkał Werner Bab, urodzony w 1942 roku, deportowany. Auschwitz, Mauthausen, KZ Ebensee. Przeżył.

Schönhauser Allee 187, 10119 Berlin
Położono: 20 sierpnia 2010 roku

Werner Bab, wychowanek szkoły z internatem, wrócił do Berlina po Nocy Kryształowej w 1938 roku, próbował uciec do Szwajcarii w 1942 roku, lecz został aresztowany przez Gestapo i deportowany do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Przeżył – został wyzwolony przez amerykańską armię 6 maja 1945 roku w obozie koncentracyjnym Ebensee.

Kamienie pamięci Paula Ludwiga i Selmy Angressów

Zdjęcia: Franz Richter,
CC BY-SA 3.0,
Wikimedia Commons,
Plik:Stolperstein_Paul_ Ludwig_Angress_ Bötzwstraße_20_0023.jpg

Plik:Stolperstein_ Selma_Angress_ Bötzwstraße_20_0024.jpg,
dostęp: 10.04.2023.

Tekst: Tu mieszkał Paul Ludwig Angress, urodzony w 1879 roku, deportowany 1 marca 1943 roku. Zamordowany w Auschwitz.

Tekst: Tu mieszkała Selma Angress, urodzona w 1890 roku, deportowana 3 marca 1943 roku. Zamordowana w Auschwitz.

Bötzwstraße 20, 10407 Berlin
Położono: 7 sierpnia 2014 roku

Paul Ludwig Angress urodził się 13 listopada 1879 roku w Pyskowicach (niem. Peiskretscham), był synem Berthy Brauer i Jacoba Angressa. Ożenił się z Selmą Mannheimer 3 maja 1921 roku we Frankfurcie nad Menem. Małżeństwo miało dwójkę synów, którzy urodzili się w Berlinie: Hans – 24 sierpnia 1922 roku, a Robert 14 marca 1924 roku. Zgodnie z ostatnim wpisem w berlińskiej książce adresowej z 1939 roku był przedstawicielem handlowym. Został deportowany z Berlina do obozu Auschwitz-Birkenau 1 marca 1943 roku.

Selma Angress z domu Mannheimer urodziła się 10 października 1890 roku we Frankfurcie nad Menem, była córką Jeanette Blumenthal i Abrahama Mannheimera. Wyszła za mąż za Paula Ludwiga Angressa 3 maja 1921 roku we Frankfurcie nad Menem. Została wysłana na przymusowe roboty w fabryce Osram w Berlinie od 25 października 1940 roku do 27 lutego 1943 roku. Deportowana 3 marca 1943 roku w 33. Osttransport (transport na wschód – przyp. tłum.) z Berlina do obozu Auschwitz-Birkenau.

Z informacji w bazie danych Jad Waszem wiadomo, że syn Angressów Shimon (wcześniej: Robert) przeżył Holokaust. Kładzenie kamieni pamięci odbyło się w obecności potomków pary, którzy przenieśli się do Izraela.

**Kamień pamięci
Heinza Behrendta**

Zdjęcie: Franz Richter, CC BY-SA 3.0,
Wikimedia Commons,
Plik:Stolperstein_Heinz_Behrendt_Mendelssohn-
stra%C3%9Fe_3_0768.jpg,
dostęp: 10.04.2023.

Tekst: Tu mieszkał Heinz Behrendt, urodzony w 1919 roku, deportowany 14 listopada 1942 roku, Mińsk, 1943 Mały Trościeniec, 1944 Flossenbürg, marsz śmierci. Został wyzwolony/przeżył.

Mendelssohnstraße 3, 10405 Berlin
Położono: 24 czerwca 2015 roku

Heinz Behrendt (później: Chaim Baram) urodził się 5 sierpnia 1919 roku w Berlinie, zmarł w 1975 roku w kibucu Na'an w Izraelu. Ożenił się z Charlottą Behrendt (z domu Rotholz), a później z Sarą Baram (z domu Holländer). Został deportowany 14 listopada 1941 roku w 5. transporcie do Mińska. Stamtąd trafił do obozu zagłady w Małym Trościence, obozu koncentracyjnego w Lublinie (Majdanek), obozu pracy w Budzynie, obozu w Wieliczce, obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau i obozu koncentracyjnego w Flossenbürgu. Z niego został zmuszony do przemieszczenia się w marszu śmierci do Dachau, gdzie został wyzwolony przez wojska amerykańskie 25 kwietnia 1945 roku. Po wyzwoleniu Heinz Behrendt nadał sobie imię Chaim Baram i wyjechał do Izraela, gdzie ożenił się ponownie i z drugą żoną miał czwórkę dzieci. Zeznawał w procesie sądowym w 1961 roku przeciwko SS-Obersturmbannführerowi Adolfowi Eichmannowi. Już nigdy nie wrócił do Niemiec. Jest jednym z niewielu ocalałych z mińskiego getta.

W tym samym budynku w suterenie mieszkała ośmioosobowa rodzina – dodatkowe kamienie pamięci zostały położone dla uczczenia ich pamięci w 2017 roku. Oryginalny budynek został zburzony pod koniec lat 60., ulica została przebudowana, a w latach 70. wybudowano nowe bloki mieszkalne.

Ta sama osoba, która położyła kamień pamięci dla Behrendta, położyła trzy kolejne kamienie w berlińskiej dzielnicy Prenzlauer Berg (Rosa Schlagk, Herta Henschke, Hedwig Peters) i pięć kolejnych w dzielnicy Friedrichshain (Jenni Bukofzer, Samuel Bukofzer, Luise Bendit, Leo Bendit, Aron Bendit).

**Kamień pamięci
Hansa Blocha**

Zdjęcie: OTFW, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, Plik:Stolperstein_Stra%C3%9F-burger_Str_19_(Prenz)_Hans_Bloch.jpg, dostęp: 10.04.2023.

Tekst: Hans Bloch, urodzony w 1904 roku, uciekł w 1939 roku, Anglia.

Straßburger Straße 19, 10405 Berlin
Położono: 27 listopada 2018 roku

Hans Bertold Bloch urodził się 26 grudnia 1904 roku w Berlinie-Wilmersdorfie jako syn Anny i Karla Blochów. Ożenił się z Gertrudą Hebel w berlińskiej dzielnicy Schöneberg w 1936 roku. W okresie, w którym odbywał się spis powszechny w 1939 roku, para mieszkała na Barbarossastraße 40 w Berlinie-Schönebergu. Według danych z berlińskiej książki adresowej kupiec zamieszkał tam zaraz po ślubie. Hans Bloch wraz z żoną wyemigrował do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1939 roku.

Źródło: Pieper, O. (2019). „Stolpersteine. Eine Verneigung vor den Verfolgten” [„Kamienie pamięci. Ukłon w stronę prześladowanych”], Deutsche Welle, 7 maja, <https://www.dw.com/de/stolpersteine-eine-verneigung-vor-den-verfolgten/a-48638303>, dostęp: 25.07.2022.

„Człowiek nie jest zapomniany, dopóki nie zapomni się jego imienia”

Gunter Demnig

Źródło: „Wie Stolpersteine an Opfer des Nationalsozialismus erinnern” [„Jak kamienie pamięci upamiętniają ofiary narodowego socjalizmu”], NDR, 30.11.2022, <https://www.ndr.de/geschichte/Wie-die-Stolpersteine-an-NS-Opfer-erinnern.stolpersteine123.html>, dostęp: 25.07.2022.

„Pamięć o ludziach, którzy doświadczyli prześladowania i degradacji społecznej, zanim zostali brutalnie zamordowani, jest deptyana”

Charlotte Knobloch, była prezeska Centralnej Rady Żydów w Niemczech

Więcej informacji o berlińskich „Kamieniach pamięci” można znaleźć na stronie Stolpersteine in Berlin. Stolpersteine in Berlin, <https://www.stolpersteine-berlin.de/en/project>, dostęp: 28.01.2023.

Pomnik Ofiar Getta w Kiszyniowie

Zapomniana karta historii

Zajęcia edukacyjne
w klasie

Te zajęcia edukacyjne są zaprojektowane w taki sposób, by uczniowie mogli zapoznać się z zapomnianą i ukrytą kartą lokalnej historii – Żydami w Kiszyniowie. Niewiele osób przechodzących przez ulice stolicy wie, że w centrum Kiszyniowa w latach 1941-1942 funkcjonowało getto. Zajęcia mają sprawić, że uczniowie dowiedzą się więcej o tych wydarzeniach dzięki pomnikowi upamiętniającemu ofiary getta.

Tytuł	Zapomniana karta historii: getto w Kiszyniowie
Autorka	Victoria Pila, Liceum Prometeu-Prim (Kiszyniów, Mołdawia)
Współtwórca	Alexandru Seu, Mihai Eminescu Liceum (Edineț, Mołdawia)
Wiek	15+
Przewidywany czas	45 minut (+ 45 minut na zadanie domowe)
Pytanie kluczowe	W jaki sposób getto w Kiszyniowie przedstawia tragedię Żydów podczas II wojny światowej?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Zrekonstruują historię miejsca, żeby zrozumieć jak sposób, według którego ludzie żyli w przeszłości, tworzy związek z teraźniejszością i przyszłością społeczności.
- Zwalczą uprzedzenia i stereotypy wobec mniejszości etnicznych i religijnych.
- Nauczą się tolerancji, różnorodności kulturowej i empatii wobec ofiar Holokaustu w trakcie II wojny światowej.
- Zrozumieją pojęcia historyczne takie jak ciągłość i zmiana, przyczyna i skutek.

Zalecenia pedagogiczne

Zajęcia te są częścią serii tematów nauczanych w klasie, dotyczących II wojny światowej. Powinny zostać przeprowadzone po tym, jak uczniowie poznają już najważniejsze aspekty wojny i specyfikę Holokaustu. Lekcja ta dotyczy historii lokalnej, lecz jest bezpośrednio powiązana z wydarzeniami z 1941-1942 roku oraz tragedią Żydów w XX wieku.

Uczniowie przeanalizują historyczne teksty, świadectwa ocalałych, fotografie z epoki oraz wezmą udział w wirtualnej wycieczce po getcie kiszyniowskim.

Ćwiczenia

W trakcie przygotowań do zajęć uczniowie otrzymują ćwiczenie (patrz – załącznik I). Uczniowie powinni zapoznać się z tekstami o historii mołdawskich Żydów sprzed II wojny światowej oraz o getcie kiszyniowskim.

Etap 1

Utrwalenie pracy przygotowawczej

10 minut

Uczniowie pracują w małych grupach (3-4 osoby) i na podstawie wiedzy zdobytej w tekstach przeczytanych w trakcie przygotowań odpowiadają na następujące pytania.

Pytania – tekst A:

- Jakimi zawodami trudnili się Żydzi besarabscy?
- Dlaczego Żydzi przeważnie zamieszkiwali miasta?
- Dlaczego rosyjskie i rumuńskie władze prześladowały Żydów?
- Czy rumuńskie władze wykonywały niemieckie rozkazy czy promowały własną politykę antyżydowską?

Pytania – tekst B:

- Dla jakiego celu zaprojektowano getto w Kiszyniowie?
- Jak myślisz, w jaki sposób zareagowała miejscowa ludność na budowę getta?
- Dlaczego rumuńskie władze zdecydowały się na deportację Żydów do Transnistrii?
- Czy rumuńskie władze wykonywały niemieckie rozkazy czy promowały własną politykę antyżydowską?

Etap 2

Analiza zdjęć

10 minut

W tych samych grupach uczniowie oglądają zdjęcia i odpowiadają na pytania (patrz – załącznik II).

Etap 3

Stereotypy

10 minut

Zgodnie z badaniem przeprowadzonym przez Radę Prewencji i Eliminacji Dyskryminacji i Zapewniania Równości z 2018 roku Żydzi nie znajdują się wśród najbardziej odrzucanych grup społecznych w Mołdawii (patrz – załącznik III), jednak funkcjonuje o nich wiele stereotypów. Uczniowie powinni spojrzeć na tabelkę i w małych grupach przedyskutować, czy podobne badanie przeprowadzone w drugiej połowie lat 20. XX wieku lub we wczesnych latach 30. dałoby podobne wyniki.

Etap 4

Ocena

15 minut

Uczniowie dostają zdjęcie i teksty do przeanalizowania (patrz – załącznik IV). Ich zadaniem jest odpowiedzenie na poniższe pytania, które nauczyciel/lka zapisuje na tablicy:

- 1 Jak uważasz – czy posiadanie takiego pomnika jest korzystne dla społeczności i narodu?
- 2 Victor Popovici, menedżer projektów z Biura Kontroli i Konserwacji Zabytków, sprowadził w 2018 roku do Mołdawii dwa międzynarodowe programy upamiętniające. Pierwszy z nich, zainicjowany w Niemczech, polega na położeniu „Kamieni pamięci” (Stolpersteine) w chodniku przed domami, w których mieszkały ofiary reżimu nazistowskiego. Drugi natomiast, sugestywnie nazwany w języku rosyjskim „Ostatnim adresem” (Последний адрес), polega na instalacji tablic upamiętniających na fasadach domów, w których mieszkały ofiary stalinowskich represji. Czy uważasz, że takie działania są konieczne w twoim państwie? Dlaczego tak/dlaczego nie?

- 3 Jak historia getta w Kiszyniowie przedstawia tragedię Żydów podczas II wojny światowej?
- 4 Czy lekcja ta sprawiła, że jako młody/a obywatel/lka oraz przyszła dorosła osoba będziesz myśleć o mniejszościach i o ich traktowaniu?

Słowniczek pojęć

Besarabia – region w Europie Wschodniej rządzony kolejno (od XV do XX wieku) przez Hospodarstwo Mołdawskie, Imperium Osmańskie, Rosję, Rumunię, Związek Radziecki, Ukrainę i niepodległą Republikę Mołdawską. Od zachodu graniczy z rzeką Pрут, od północy i wschodu z Dniestrem, na południowym wschodzie z Morzem Czarnym i ramieniem delty Dunaju, a na południu z Kilią.

Pogrom – zorganizowany atak przemocy skierowany wobec konkretnej grupy etnicznej, zwłaszcza Żydów w Rosji czy w Europie Wschodniej.

Ruch Legionowy (również: Żelazna Gwardia) – rumuńska antydemokratyczna, antykomunistyczna i antysemicka partia polityczna (1927-1940).

Marszałek Antonescu – rumuński marszałek, który stał się dyktatorem proniemieckiego rządu w trakcie II wojny światowej.

Wehrmacht – wojsko nazistowskich Niemiec między 1935 a 1945 rokiem.

Transnistria – region obecnie znajdujący się między Mołdawią a Ukrainą. Jego nazwa oznacza „za rzeką Dniestr”. W trakcie II wojny światowej (1941-1944) był częścią Rumunii.

Tekst przygotowujący dla uczniów

Przeczytaj tekst o żydowskiej społeczności w Mołdawii przed II wojną światową (Tekst A) oraz krótki opis getta kiszyniowskiego (Tekst B).

Tekst A

Pierwsi Żydzi pojawili się na terenie położonymi między rzekami Prut i Dniestrem w I w. n.e. wraz z rzymskimi legionami, które zdobyły starożytną krainę Dację. Mołdawia od XV wieku była ważnym przystankiem handlowym dla żydowskich kupców podróżujących między Rzeczpospolitą a Konstantynopolem. Kilka stałych żydowskich społeczności pojawiło się do XVIII wieku w dzielnicach miast takich jak Orgiejów (Orhei), Soroki (Soroca), Bielce (Bălți) oraz Izmait (Ismail). Większość Żydów zajmowała się handlem. Spis ludności z 1803 roku wskazuje na to, że Żydzi mieszkali we wszystkich 24 mołdawskich miastach, ale też w wielu wioskach i miasteczkach. W 1836 roku żydowska populacja w Besarabii wzrosła do 94 045 osób, a w 1897 roku liczba ta wyniosła już 228 620 osób, czyli 11,8% populacji prowincji. W tym samym roku żydowska społeczność Kiszyniowa stanowiła prawie połowę wszystkich mieszkańców miasta: 50 237 osób lub 46% mieszkańców. Pogromy nie były więc czymś niejawnym, zwłaszcza niesławny pogrom z 1903 roku, który wywołał międzynarodowe oburzenie. Tysiące mołdawskich Żydów wyemigrowało, a Stany Zjednoczone publicznie potępiły masakrę i wprowadziły restrykcje handlowe przeciwko Cesarstwu Rosyjskiemu, którego Mołdawia była wtedy częścią.

Besarabia (wschodnia część Mołdawii) w 1918 roku stała się częścią Rumunii. Społeczność żydowska w tym regionie otrzymała rumuńskie obywatelstwo i mogła otworzyć żydowskie szkoły dzienne, jednak była uważana za podejrzaną przez bukaresztańskie władze, które postrzegały ją jedynie jak inne mniejszości w Besarabii, czyli jako potencjalnych agentów Moskwy. W latach 30. w Rumunii rozwinął się ruch antysemitki, który przeniknął do edukacji, polityki i stosunków społecznych. Wzrost popularności różnych antysemitkich organizacji, takich jak faszystowski ruch rewolucyjny Ruch Legionowy, nastąpił na początku tej dekady podczas światowego kryzysu ekonomicznego. W 1934 roku zostało wprowadzone prawo nakazujące przedsiębiorstwom zatrudniać przynajmniej 80% rumuńskich pracowników. Był to pierwszy krok w stronę zaostrożenia prawa: zawieszenie prasy wydawanej przez Żydów, anulowanie przepustek kolejowych dla dziennikarzy żydowskich, anulowanie wszystkich licencji wydanych Żydom na sprzedaż alkoholu na wiejskich terenach oraz powstanie rozporządzenia umożliwiającego zmianę statusu ich obywatelstwa. Istniejące wtedy antysemitkie prawa zostały rozwinięte przez dyktaturę marszałka Iona Antonescu, w tym wywłaszczenie żydowskich majątków. Po operacji Barbarossa z 22 lipca 1941 roku przemysłowa i komercyjna własność besarabskich Żydów została skonfiskowana. Żydzi zostali zmuszeni do noszenia Gwiazdy Dawida, a dla „wschodnich Żydów” zostały ustanowione getta.

Źródła: „Moldova”, JGuideEurope, <https://jguideeurope.org/en/region/moldova/>, dostęp: 12.06.2022.

Schieb, A., „Moldova Virtual Jewish History Tour” [„Moldova Virtual Jewish History Tour”], Jewish Virtual Library, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/moldova-virtual-jewish-history-tour>, dostęp: 12.06.2022.

Rumuńskie oddziały wkroczyły do Kiszyniowa 16 lipca 1941 roku wraz z jednostkami 9. Armii Wehrmachtu. Nie znamy dokładnej liczby Żydów, którzy pozostali w mieście w tamtym czasie. Część z nich została deportowana przez Związek Radziecki przed wojną, inni zostali ewakuowani lub wcieleni do Armii Czerwonej. Reszta nie miała pojęcia, co ją czeka. Gubernator Besarabii generał Voiculescu wydał 24 lipca 1941 roku rozkaz, by utworzyć obozy dla Żydów ze wsi oraz by utworzyć getto kiszyniowskie. Getto zostało stworzone w dolnych częściach miasta: były tylko dwie bramy. Społeczność została skazana na śmierć głodową. Dowódca getta zabronił sprzedawać Żydom produkty do godziny 11:00, po której i tak nie można było kupić niczego. Liczba śmierci powodowanych przez niedożywienie i choroby osiągała dziennie 10-15 i była ujmowana w raportach jako „śmierć z przyczyn naturalnych”. Niektórzy chłopcy mimo ryzyka przynosili Żydom jedzenie. Żydzi zostali pozostawieni swojemu losowi sami – jedynym sposobem przeżycia było dla nich sprzedawanie swoich rzeczy na rynku. Rankami Rumuni i Niemcy przychodzili do getta i zabierali mężczyzn, kobiety i dzieci do prac domowych. Pracodawcy nie tylko im nie płacili, ale także nie dawali im jedzenia. Dowódca spisywał nazwiska „nieposłusznych”, którzy przy pierwszej możliwej okazji znikali na zawsze.

Zgodnie z dostępnymi danymi, od 19 sierpnia 1941 roku w getcie było 9 984 Żydów, w tym 2 523 mężczyzn, 5 261 kobiet i 1 040 dzieci. W połowie sierpnia liczba ludzi zwiększyła się o prawie tysiąc. Z 11 525 więźniów było tam 4 168 mężczyzn, 4 476 kobiet i 2 901 dzieci. Ten wzrost populacji wynikał z tego, że Żydzi z otaczających Kiszyniów osad byli przywożeni do getta.

Getto kiszyniowskie było jednym z kilku gett stworzonych w tym okresie. Założenie gett i obozów było prekursorem próby „oczyszczenia” przez Rumunów Besarabii i Bukowiny (regionu współczesnej Mołdawii na północnym zachodzie) z „żydowskich elementów” za pomocą masowych deportacji z obozów i gett w całym państwie na drugą stronę Dniestru.

Od 5 sierpnia 1941 roku Żydzi w mieście byli zobowiązani do noszenia Gwiazdy Dawida. Deportacje Żydów do Transnistrii (regionu między Dniestrem a Bugiem) rozpoczęły się 8 października i w trakcie deportacji z Besarabii kompletna, wyjątkowa niekompetencja, brak przygotowania i ekstremalna bezdusność rumuńskich wojsk spowodowały ogromną śmiertelność wśród Żydów. Żydzi deportowani byli pieszo – ci, którzy nie mogli nadążyć z narzucanym rytmem marszu (głównie chorzy, starsi i dzieci), byli rozstrzeliwani na miejscu przez rumuńskich i ukraińskich strażników. Najgorszymi obozami były Bogdanówka oraz Achmetczetka, gdzie Żydzi umierali z głodu lub dokonywano na nich egzekucji. Dokumenty i archiwa zostały zniszczone przez rumuńskie i nazistowskie władze przed przybyciem Armii Czerwonej w 1944 roku, dlatego wiele danych o więźniach tych obozów (w niektórych przypadkach – żadne) nie zachowały się.

Źródło: „Life in Chişinău ghetto” [„Życie w kiszyniowskim getcie”], JewishMemory, <http://jewishmemory.md/en/life-in-chisinau-ghetto/>, dostęp: 12.06.2022.

Analiza zdjęć

Obejrzyj zdjęcia i odpowiedz na pytania poniżej.

Żydzi gromadzeni w getcie kiszyniowskim, 1941 rok.

Zdjęcie: Bundesarchiv, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, Plik: Bundesarchiv_Bild_183-B12267_Kischinjow_festgenommene_Juden.jpg, dostęp: 10.04.2023.

- 1 Ile osób było w getcie?
- 2 Jakiej są narodowości? Spróbuj to określić na podstawie wyglądu.
- 3 W jakim byli wieku?
- 4 Jak są ubrani?
- 5 Na co czekają?
- 6 O czym mogą myśleć?
- 7 Jaki był ich ostateczny los?

Opiszcie w parach warunki życia, jakie panowały w getcie kiszyniowskim.

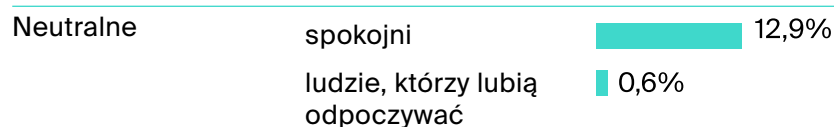
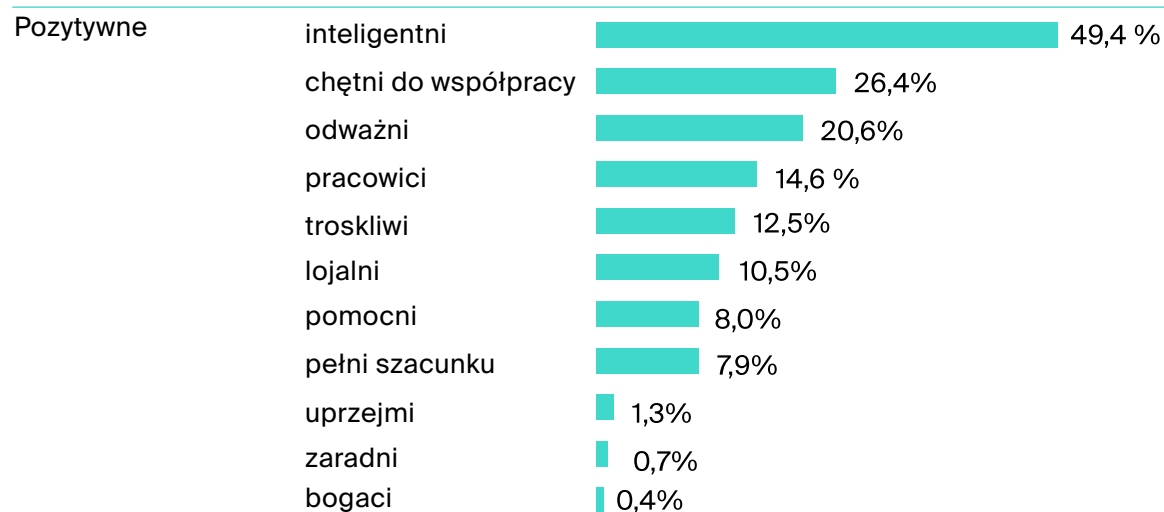

**Getto kiszyniowskie,
1941 rok.**

Zdjęcie: Bundesarchiv, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, Plik: Bundesarchiv_Bild_183-B13327,_Kischinjaw,_Ghetto,_Geb%C3%A4ude.jpg, dostęp: 10.04.2023.

Stereotypy dot. Żydów w Mołdawii

Badanie przeprowadzone przez Radę Prewencji i Eliminacji Dyskryminacji oraz Zapewniania Równości dotyczące postrzegania Żydów w Mołdawii (2018)

Badanie przeprowadzone przez Radę Prewencji i Eliminacji Dyskryminacji oraz Zapewniania Równości dotyczące postrzegania Żydów w Mołdawii. Cretu, E. (2018). „Dreptul la memorie. Evreii din R. Moldova” [„The right to memory. Jews from the Republic of Moldova”], Sinopsis, 20 grudnia, <https://sinopsis.info.ro/2018/12/20/dreptul-la-memorie-evreii-din-r-moldova/>, dostęp: 06.06.2022.

Pomnik Ofiar Getta Żydowskiego

Zdjęcie © Kristina Smolijaninová, wszystkie prawa zastrzeżone.

Pomnik Ofiar Getta Żydowskiego na ulicy Jerozolimskiej stoi na miejscu głównej bramy do byłego getta, założonego w południowej części Kiszyniowa w lipcu 1941 roku, krótko po tym, jak rumuńskie i niemieckie oddziały wkroczyły do miasta. Przemieszczono tam ponad 11 tysięcy osób: mężczyzn, kobiet i dzieci. Pomnik składa hołd uwięzionym i zamordowanym Żydom w getcie w trakcie II wojny światowej. Został on wzniesiony 22 kwietnia 1993 roku, a zaprojektowali go rzeźbiarz Naum Epelbaum oraz architekt Simeon Shoihet. Pomnik został stworzony dzięki donacjom biznesmena I. Simireana oraz Agencji Żydowskiej Sochnut. W centrum pomnika umieszczono dużą sylwetkę proroka Mojżesza wykonaną z brązu. Jego lewa dłoń spoczywa na sercu, a prawa trzyma Torę. Sylwetka proroka stoi na podeście z różowego granitu, a za nią znajduje się pęknięta ściana z czerwonego granitu, pośrodku której widnieje dziura w kształcie zniszczonej Gwiazdy Dawida (Magen Dawid). Napis na pomniku głosi w trzech językach: „Męczennicy i ofiary getta kiszyniowskiego! My żyjący was pamiętamy!”.

W 2013 roku pomnik został zdewastowany: na kamieniu namalowano swastykę. Oczyszczono i odnowiono go w 2016 roku z inicjatywy prezesa Żydowskiej Społeczności Republiki Mołdawskiej Alexandra Bilinkisa.

Każdego roku 27 stycznia odbywa się oficjalne spotkanie upamiętniające ofiary Holokaustu.

Pomnik poległych na przyczółku w Șerpeni

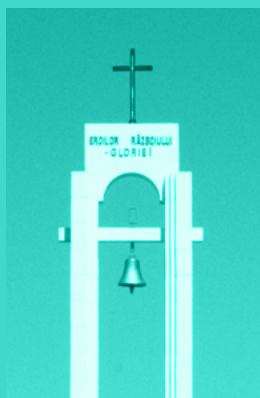
Perspektywy miejsc pamięci II wojny światowej

Zajęcia
edukacyjne –
wizyta miejsca
pamięci

Ideą tej lekcji jest dowiedzenie się o jednej z najważniejszych bitew w Mołdawii: operacji jasko-kiszyniowskiej¹. Uczniowie wezmą udział w wycieczce terenowej i przeprowadzą ćwiczenia, które pozwolą im odkryć lokalną historię i zrozumieć, w jaki sposób geograficzne czynniki mogą wpłynąć na wydarzenia historyczne. W trakcie wycieczki uczniowie dostaną zadania do pracy w małych grupach. Wypełnią karty pracy, by zrozumieć wpływ czynników geograficznych na przebieg bitew w trakcie operacji jasko-kiszyniowskiej. Uczniowie zidentyfikują różne typy pomników i wyjaśnią ich znaczenie dzięki odkrywaniu, w jaki sposób żołnierze z Kazachstanu, Rosji i Ukrainy stracili tam swoje życia. Na samym końcu zastanowią się nad znaczeniem zabytków dla pamięci zbiorowej ludzi i narodu.

¹ Kiszyniów to miasto, którego rumuńska nazwa brzmi Chișinău; oficjalna polska nazwa operacji wojskowej to „operacja jasko-kiszyniowska” i będzie ona używana w poniższych materiałach.

Autorka	Victoria Pila, Liceum Prometeu-Prim (Kiszyniów, Mołdawia)
Współtwórca	Alexandru Seu, Mihai Eminescu Liceum (Edineț, Mołdawia)
Wiek	15+
Przewidywany czas	45 minut przygotowań + 120 minut wizyty na miejscu
Pytanie kluczowe	Dlaczego pomnik II wojny światowej może zostać wybudowany 60-70 lat po wojnie?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Dowiedzą się o znaczeniu operacji jasko-kiszyniowskiej w trakcie II wojny światowej.
- Zidentyfikują kilka rodzajów pomników historycznych w kompleksie takim jak Śerpeni i opiszą ich znaczenie.
- Pozną wpływ lokalnych czynników geograficznych na wydarzenia historyczne.
- Poćwiczą swoje rozumienie takich historycznych konceptów jak ciągłość i zmiana, przyczyna i skutek za pomocą studiowania pomników historycznych.

Zalecenia pedagogiczne

Nauczyciel/lka powinien/na pamiętać, że lekcja ta jest zaprojektowana jako część planu nauczania i dotyczy radykalnego zwrotu wydarzeń, zilustrowanego przez postępowanie sił radzieckich w południowo-wschodniej Europie w sierpniu 1944 roku. Nauczyciel/lka powinien/na włączyć do zajęć istotne informacje na ten temat. Ważne jest, by wspomnieć o tym, że ludzie z terytorium Republiki Mołdawskiej walczyli po obu stronach konfliktu: w Armii Czerwonej i w siłach Osi.

Uczniowie nauczą się informacji o operacji jasko-kiszyniowskiej w klasie. W trakcie podróży autobusem do kompleksu nauczyciel/lka wyjaśni szczegóły związane z ruchem oddziałów i stworzy małe grupy, w których uczniowie będą pracować na miejscu. Podczas wizyty grupy otrzymają zadanie odkrycia różnych pomników i ich znaczenia, zastanawiając się nad rolą miejsc pamięci. Uczniowie otrzymają kartę pracy, z którą będą pracować w małych grupach nad zadaniem ze zdjęciami – na końcu będą musieli odpowiedzieć na pytania.

Istotne jest wspomnienie, że pomnik został wybudowany niedawno – uczniowie dzięki temu zrozumieją, że historia jest współcześnie dalej odkrywana przez badania, na przykład ostatnie wykopaliska odsłoniły niezidentyfikowane ciała żołnierzy.

Ćwiczenia

- Ćwiczenia przygotowujące

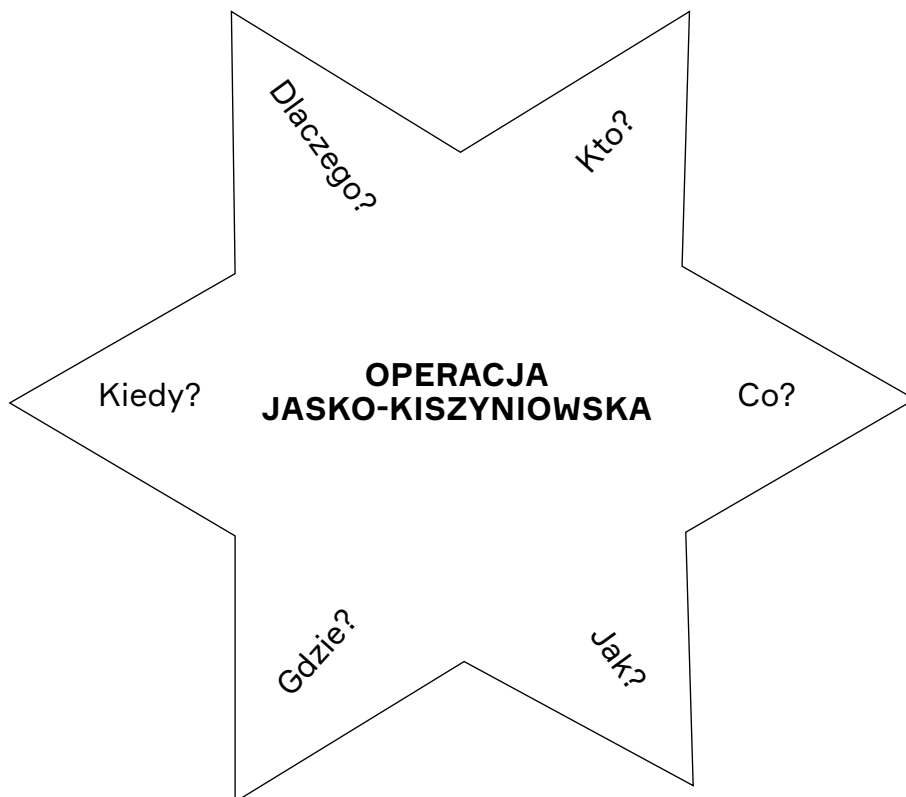
Etap 1

Zapoznanie się z operacją jasko-kiszyniowską

15 minut

Uczniowie powinni przeczytać tekst o operacji jasko-kiszyniowskiej i przestudiować mapę (patrz – załącznik I). Wykorzystując zdobyte informacje powinni wypełnić gwiazdę pytań. Nauczyciel/lka może wyświetlić wykres za pomocą rzutnika lub narysować gwiazdę na tablicy.

„Starbursting Technique: Evaluating New Ideas” [„Technika gwiazdy pytań: ewaluacja nowych pomysłów”], Designorate, 19 marca, <https://www.designorate.com/starbursting-method/>, dostęp: 11.07.2022.

Etap 2

Porównanie odpowiedzi

10 minut

W trzysobowych grupach uczniowie odpowiadają na pytania z gwiazdy i próbują zrozumieć wszystkie różnice.

Etap 3

Miejsce pamięci

15 minut

Uczniowie czytają opis i analizują zdjęcia miejsca pamięci (patrz – załącznik II) oraz próbują odpowiedzieć na następujące pytania w pięcioosobowych grupach:

- 1 Dlaczego – według ciebie – kompleks został otwarty dopiero w 2004 roku?
- 2 Dlaczego – według ciebie – ludzie z różnych krajów wsparli finansowo ten projekt?
- 3 Dlaczego Śerpeni zostało uznane przez radziecką armię za „strategiczny przyczółek”?

Etap 4

Przygotowania do wizyty

10 minut

Na zakończenie lekcji przygotowującej do wizyty nauczyciel/lka powinien przekazać instrukcje dotyczące tego, co wydarzy się w jej trakcie i w jaki sposób uczniowie powinni się zachowywać.

→ Ćwiczenia podczas wizyty

Etap 5

Eksploracja i obserwacja

75 minut

Uczniowie w trakcie wizyty w kompleksie dostaną czas na samodzielną eksplorację miejsca. Każdy z uczniów uzupełni kartę pracy z obserwacji pomnika (patrz – załącznik III). Uczniowie w grupach powinni eksplorować teren miejsca pamięci i zrealizować zadanie ze zdjęciami (patrz – załącznik IV). Nauczyciel/lka powinien/na być obecny/a, by podpowiedzieć i odpowiedzieć na jakiegokolwiek pytania, które mogą zadawać uczniowie. Jeśli jest taka możliwość – można skorzystać z oprowadzania przez przewodnika.

Etap 6

Refleksja

15 minut

Każdy z uczniów powinien ukończyć wypełnianie karty pracy z refleksją nad uzyskanymi informacjami po zakończeniu wycieczki (patrz – załącznik V). W trzysobowych grupach uczniowie porównują i dyskutują nad swoimi odpowiedziami z tej karty pracy albo przed powrotem do autobusu, albo w klasie w trakcie następnej lekcji. Zdjęcia zrobione w trakcie wizyty mogą zostać wykorzystane do aktualności na oficjalnej stronie szkoły albo na zajęciach podsumowujących wizytę.

Słowniczek pojęć

Przyczółek – tutaj: strategicznie ważny fragment terenu przy moście lub w innym miejscu umożliwiającym przejście przez zbiornik wodny.

Dziesięć stalinowskich uderzeń – termin oznaczający dziesięć zwycięskich operacji ofensywnych przeprowadzonych przez Armię Czerwoną w 1944 roku w trakcie II wojny światowej.

Państwa Osi – koalicja państw przewodzona przez Niemcy, Włochy i Japonię w trakcie II wojny światowej. Ich przeciwnikami byli alianci – Wielka Brytania, Francja, Stany Zjednoczone, ZSRR, Chiny oraz państwa sprzymierzone.

Armia Czerwona – wojska lądowe i powietrzne Związku Radzieckiego.

Informacje o operacji jasko-kiszyniowskiej

Operacja jasko-kiszyniowska była częścią radzieckiej ofensywy w 1944 roku na froncie wschodnim, znana również pod nazwą bitwy o Rumunię. Została włączona przez radzieckiego przywódcę Józefa Stalina do „dziesięciu stalinowskich uderzeń” jako jedna z części. Pierwsza ofensywa w tym rejonie była częścią strategii Stalina, polegającej na poszerzeniu radzieckiej siły militarnej i wpływów politycznych na Bałkany w okresie od kwietnia do czerwca 1944 roku.

Druga operacja ofensywna w sierpniu, nazwana od dwóch głównych miast – Jassów (Rumunia) i Kiszyniowa (Mołdawia) – była operacją radziecką przeciwko Państwom Osi. Operacja ta wiązała się z długimi, trudnymi walkami na obecnym terytorium Republiki Mołdawskiej. Ofensywa doprowadziła do okrążenia i zniszczenia sił niemieckich, co umożliwiło Armii Czerwonej wznowienie strategicznego posuwania się naprzód w Europie Wschodniej. Dla Niemców natomiast była to ogromna porażka, porównywalna z klęską pod Stalingradem. Inne rezultaty tej bitwy to wycofanie się Rumunii z wojny i jej przyłączenie do aliantów, a także ponowna aneksja regionu między rzekami Dniestr i Prut przez Związek Radziecki, która trwała przez kolejne 47 lat.

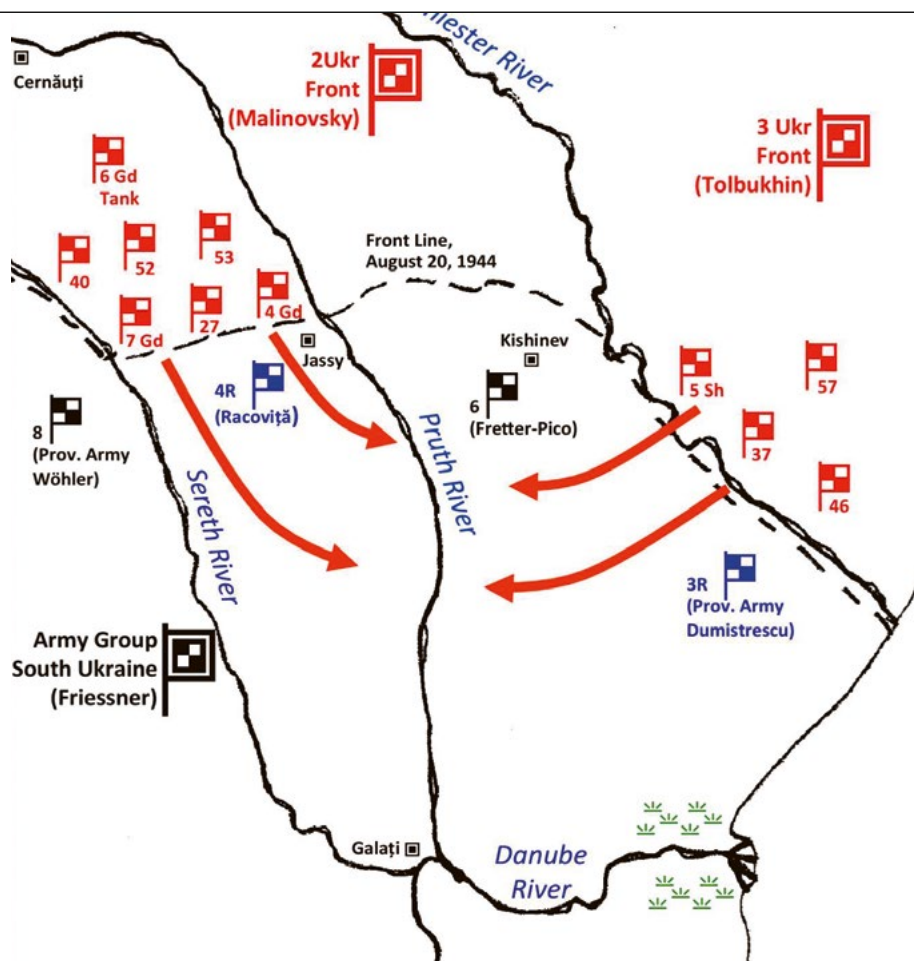
23 sierpnia 1969 roku, w 25. rocznicę operacji jasko-kiszyniowskiej, otwarto pomnik wyzwolenia przy Akademii Nauk Mołdawii. Od tego czasu był on trzykrotnie odnawiany – w 1975, 2014 i 2019 roku. Drugi pomnik we wsi Chițcani został otwarty 9 maja 1972 roku i obecnie znajduje się na miejscu masowego cmentarza, gdzie pochowanych jest 1495 żołnierzy, którzy zginęli podczas operacji.

Pomnik poległych na przycóżku Șerpeni został otwarty w 2004 roku. Kompleks został zbudowany dla uczczenia 60. rocznicy wyzwolenia Mołdawii spod faszystowskich rządów oraz ku pamięci żołnierzy radzieckich, którzy zginęli podczas operacji jasko-kiszyniowskiej. Dwa lata później, 9 maja 2006 roku, po renowacji ponownie otwarto Kompleks Pamięci Wieczności w Kiszyniowie – pełni on rolę głównego radzieckiego pomnika wojennego w Mołdawii.

Źródło: Adaptacja artykułu „Operațiunea Iași-Chișinău” [„Operacja jasko-kiszyniowska”] w serwisie Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Operacja_jasko-kiszyniowska, dostęp 11.07.2022.

**Mapa operacji
jasko-kiszyniowskie**

Zdjęcie © 2018 Robert
Citino, wszystkie prawa
zastrzeżone.

Pomnik poległych na przyczółku w Șerpeni

Șerpeni, rejon
Anenii Noi,
Republika
Mołdawska

70 km na wschód od Kiszyniowa na prawym brzegu Dniestru znajduje się szczególnie pomnik o znaczeniu historycznym i narodowym, wzniesiony ku pamięci bohaterów, którzy zginęli podczas operacji jasko-kiszyniowskiej w 1944 roku. Celem operacji było uwolnienie Kiszyniowa spod faszystowskiej okupacji. Bitwa w Șerpeni była jedną z najokrutniejszych bitew II wojny światowej, mimo że stanowiła tylko jej mały epizod.

Pomnik został wzniesiony w miejscu strategicznego przyczółka na wysokim prawym brzegu Dniestru, który został wyzwolony przez oddziały 2. i 3. Frontu Ukraińskiego Armii Czerwonej. W 1985 roku, według świadków, we wsi Șerpeni znaleziono masowy grób radzieckich żołnierzy. W październiku 1985 roku władze Republiki Mołdawii podjęły decyzję o wybudowaniu w tym miejscu pomnika zwycięstwa militarnego i ponownym pochowaniu szczątków.

Przeprowadzono konkurs na projekt pomnika, który wygrał architekt Leonid Grigoraszczenko. Budowa kompleksu pomników odbywała się w latach 1995-2003. W trakcie budowy znaczącą pomoc okazały dziesiątki osób z Rosji i Ukrainy. 22 sierpnia 2004 roku kompleks pomników został otwarty przez architekta S. Szoichta i rzeźbiarza S. Ganenko. W uroczystej inauguracji wzięli udział weterani z Republiki Mołdawskiej, Ukrainy, Rosji, Uzbekistanu, Kazachstanu, Białorusi i z innych państw. Rok później weteran wygłosił w kompleksie przemówienie, w którym porównał go do kurhanu Mamaja [wzniesienie, na którym znajduje się cmentarz i miejsce upamiętniające poległych żołnierzy w bitwie stalingradzkiej – przyp. tłum.] w Wołgogradzie i Twierdzy Brzeskiej [twierdza będąca symbolem oporu w trakcie najazdy nazistów na ZSRR – przyp. tłum.] w Białorusi.

Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni, 2009 rok.

Zdjęcie: VargaA, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons, Plik:Serpeni_II_World_War_Memorial_0151.jpg, dostęp: 10.04.2023.

Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni, 2022 rok.

© Marcus Chavasse, wszystkie prawa zastrzeżone.

Karta pracy: obserwacja pomników

Informacje o lokalizacji miejsca pamięci. Opisz środowisko otaczające miejsce i kontekst geograficzny – krajobraz, topografię

Kontekst geograficzny/fizyczny

Informacje o wielkości miejsca, ogólnym układzie, organizacji przestrzennej, itp.

Opis miejsca pamięci

Informacje o strukturze, formie, stylu, użytych materiałach, itp.

Opis cech architektonicznych

Dopisz do swoich notatek konkretne inskrypcje, zdjęcia, dodatkowe materiały z internetu

Szczegóły

Zadanie ze zdjęciami

Zrób spacer dookoła kompleksu pomników. Poszukaj następujących lokalizacji i zrób im zdjęcia. Opisz je w szczegółach i wyjaśnij, co wnoszą do miejsca pamięci.

Łuk Triumfalny

Mauzoleum z Wiecznym Ogniem

Kaplica Bólu

Grób Nieznanego Żołnierza

Wybrany przez siebie krzyż z cmentarza

Pytania do części refleksyjnej

Jakie cele wyznaczyłem/am sobie w trakcie wizyty?

Jak porównuję doświadczenie miejsca pamięci w
przeciwieństwie do zajęć w klasie?

Jak czułem/am się w trakcie wizyty?

Jakie cele chciały osiągnąć osoby decyzyjne w trakcie
budowy pomników?

Czy te pomniki są dla mnie istotne jako dla młodego/ej
obywatela/ki Polski?

Czy pomniki są dzisiaj ważną częścią historii?

Obozy koncentracyjne i obozy zagłady

Lekcje z obozów: jak uczyć się o łamaniu podstawowych praw człowieka

Zajęcia edukacyjne – wizyta miejsca pamięci

¹ Gordon Allport był amerykańskim psychologiem, związanym naukowo z Uniwersytetem Harvarda. W swoich badaniach zauważył, że zbrodnie popełniane na świecie, takie jak eksterminacja Żydów w czasie II wojny światowej, były poprzedzone mową nienawiści, wykluczeniem i dyskryminacją wobec niektórych grup/warstw społecznych, co zostało zilustrowane „Piramidą nienawiści”. Piramida ta ma 5 poziomów: mowa nienawiści, unikanie, dyskryminacja, akty przemocy fizycznej, eksterminacja. Diagram ten wyjaśniony został w materiałach poniżej; patrz również: Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice* [Natura uprzedzenia], Addison-Wesley: Cambridge.

Zaproponowane ćwiczenia są refleksją na temat ludzkiego zachowania wobec innych, pogwałcenia podstawowych praw człowieka, takich jak prawo do życia, wolności (wolności słowa, sumienia, religii), szacunku, zakazu stosowania tortur. Uczniowie przeanalizują sposób, w jaki osoby naruszające prawa człowieka przechodzą od używania przemocy werbalnej do eksterminacji, wykorzystując do tego przykład Holokaustu. Istotnym elementem tych zajęć będzie wizyta w miejscu pamięci: byłym nazistowskim obozie koncentracyjnym lub zagłady, takim jak Kulmhof, Treblinka, Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen, Bergen-Belsen czy Gross-Rosen. Uczniowie nie tylko poznają historię tworzenia sieci obozów koncentracyjnych, lecz również dowiedzą się o sposobie zachowania i możliwych reakcjach emocjonalnych w trakcie wizyty w obozie. Po wizycie, w trakcie zajęć będą mieć okazję do porozmawiania o swoich emocjach i myślach oraz dowiedzą się o tak zwanej „Piramidzie nienawiści” wobec różnych narodowości, grup etnicznych i mniejszościowych, zgodnie z opisem Allporta¹. Uczniowie będą mogli przemyśleć, w jaki sposób można zapobiegać przemocy, naruszeniom praw człowieka i wartości demokratycznych.

Autorka	Anna Skiendziel, Zespół Szkół Technicznych i Ogólnokształcących nr 2 (Katowice, Polska)
Wiek	15-20
Przewidywany czas	45 minut przygotowań + 180-240 minut wizyty na miejscu + 45-90 minut refleksji
Pytanie kluczowe	Jak przejawiały się ludobójstwo i zbrodnie przeciwko ludzkości podczas II wojny światowej i jak możemy im zapobiegać w przyszłości?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Dowiedzą się o wartości praw człowieka i jego godności przez poznanie historii obozów koncentracyjnych i warunków, w jakich żyli więźniowie i więźniarki.
- Dowiedzą się o historiach ocalałych i rozwiną empatię oraz dowiedzą się, jakie uczucia mogą towarzyszyć wizycie w miejscu upamiętnienia.
- Rozwiną postawę szacunku dla praw człowieka i nabiorą odpowiedzialności w podejmowaniu decyzji, które mogą wpłynąć na losy innych ludzi.
- Rozwiną umiejętności pracy w grupie i wyciągną wnioski z historycznych świadectw i źródeł.
- Poznają i rozumieją proces naruszania wartości demokratycznych za pomocą pokazania, że antysemityzm i ksenofobia prowadzą do wykluczenia, dyskryminacji i ludobójstwa
- Zrozumieją rolę propagandy przed i po wojnie.
- Podejmą refleksję o demokracji i prawie dzięki zidentyfikowaniu warunków, w których te wartości są zagrożone oraz zastanowią się nad własną rolą i obowiązkami w tym procesie oraz ich własnym potencjałem do wpływania na innych.

Zalecenia pedagogiczne

Nauczyciel/lka powinien/na być zaznajomiony/na z miejscem, które odwiedzi z uczniami. Jeśli nauczyciel/lka nie był/a wcześniej w tym konkretnym obozie, powinien/na odwiedzić podobne miejsce bliżej siebie jako sposób przygotowania się do lekcji. Nauka o Holokauście powinna zostać zaadaptowana do wieku i poziomu dojrzałości uczniów i uczennic. Nauczyciel/lka zna swoich uczniów i uczennice najlepiej i powinien/na porozmawiać z przewodnikiem przed wizytą.

Przygotowanie do wizyty wymaga nie tylko dobrej znajomości historii danego miejsca, ale również przygotowania emocjonalnego i wskazówek, jak należy się zachować w takim miejscu. Wizyta w miejscu pamięci nie jest wycieczką takiego rodzaju, jak wyjście w góry – byłoby najlepiej, jeśli cała wizyta byłaby poświęcona celowi, a nie była jedną z części wycieczki szkolnej.

Należy porozmawiać z uczniami i uczennicami po wizycie i zastanowić się nad nią wspólnie. Holokaust powinien być ostrzeżeniem i przykładem tego, jak naruszenia praw człowieka, zasad demokracji oraz ksenofobia mogą doprowadzić do eksterminacji i ludobójstwa.

Ćwiczenia

Ćwiczenia przygotowujące

Każdy/a uczeń/uczennica w ramach przygotowania się do zajęć powinien/na obejrzeć jedno ze świadectw ocalałych z Holocaustu (źródła – patrz niżej). Przed obejrzeniem uczeń/uczennica zapisuje swoje odpowiedzi na następujące pytania:

- 1 Co spodziewasz się usłyszeć?
- 2 Jakich uczuć spodziewasz się doświadczyć w trakcie oglądania?

Po obejrzeniu filmu uczeń/uczennica powinien/na spisać swoje myśli i uczucia; poniższe pytania mogą zostać wykorzystane jako pomocnicze.

- 1 Co czułeś/aś w trakcie oglądania? Czy doświadczyłeś/aś jakichś nowych emocji?
- 2 Co zrobiło na tobie największe wrażenie? Dlaczego?
- 3 Co zapamiętałeś/aś najbardziej?

Gdyby uczniowie mieli trudności w dostępie do materiałów, w załączniku I znajduje się transkrypcja historii Lydii Tischler.

Etap 1

Wprowadzenie

15 minut

Nauczyciel/lka rozpoczyna zajęcia od zarysu historii obozów koncentracyjnych i obozów zagłady w Trzeciej Rzeszy, wykorzystując do pomocy poniższe grafiki. Pokazanie osi czasu jest istotne, by uczniowie zobaczyli, że cały mechanizm nie rozpoczął się wraz z wybuchem wojny czy w 1940 roku w Auschwitz. System identyfikacyjny więźniów również pokazuje, że więźniowie nie należeli do jednej narodowości lub grupy mniejszościowej, jak np. religijna.

Nauczyciel/lka powinien/na przedstawić uczniom i uczennicom mapy oraz je skomentować, pokazując na nich etapy tworzenia całego systemu obozów (16 obozów i 900 podobozów).

Etap 2

Mapa emocji

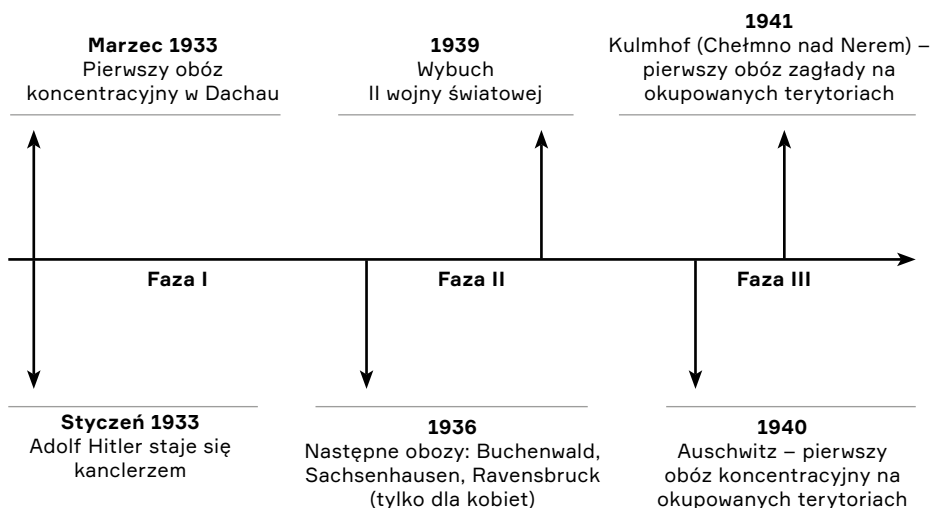
20 minut

Po zarysowaniu historii nauczyciel/lka dzieli uczniów i uczennice na małe grupy. Ich zadaniem jest stworzenie własnych map emocji, bazujących na odczuciach, jakie czuli/ły w trakcie lektury/oglądania wywiadów z świadkami. Później porównują swoje mapy z emocjami, jakie przeżyją po powrocie z wizyty w obozie. Pomocą może być koło emocji Roberta Plutchnika (patrz poniżej).

Porównajcie w klasie mapy emocji każdej z grup. Niech jedna z osób w grupie będzie odpowiedzialna za przedstawienie wniosków, do jakich doszła cała grupa. Nauczyciel/lka zaznacza konkretne emocje na kole emocji Plutchnika.

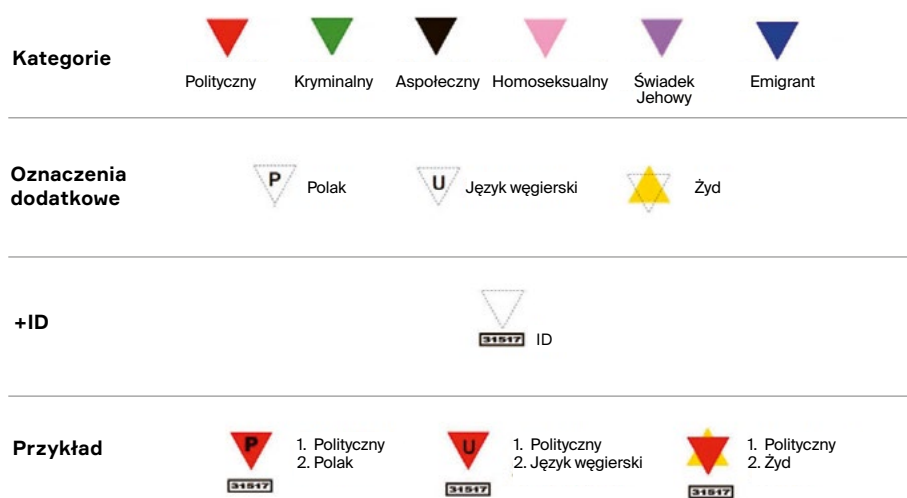
Zarys historii obozów koncentracyjnych i zagłady w nazistowskich Niemczech

Zdjęcie: © Anna Skiendziel i Laura Klimaite-Lusa

System identyfikacyjny w niemieckich obozach

Zdjęcie: GermanCamps, CC BY 4.0, Wikimedia Commons, Plik:Wikipedia_german_camps.png, dostęp: 10.04.2023.

Najważniejsze niemieckie obozy koncentracyjne i niemieckie obozy śmierci (zagłady) w granicach tzw. Wielkich Niemiec w latach 1941-1944

Zdjęcie: © Instytut Pamięci Narodowej, wszystkie prawa zastrzeżone, <https://en.truthaboutcamps.eu/>, dostęp: 10.04.2023.

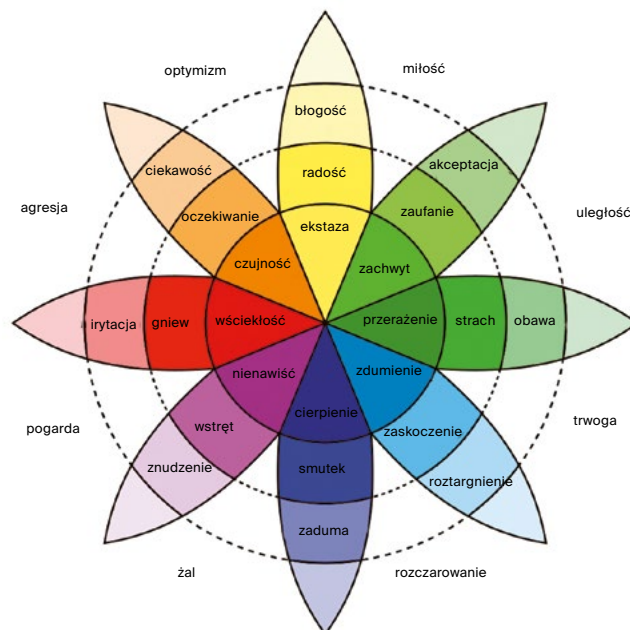
Ten etap jest bardzo ważny i nie można go pominąć. Jest całkiem prawdopodobne, że będzie to pierwszy raz, gdy uczniowie odwiedzą obóz koncentracyjny/załłady, dlatego konieczna jest rozmowa o odpowiednim zachowaniu.

Nauczyciel/ka musi porozmawiać z uczniami i uczennicami o emocjach. Mają prawo do odczuwania emocji i wyrażania ich płaczem czy gniewem. Powinni/ny móc opuścić wystawę w dowolnym momencie, np. gdy nie chcą czegoś zobaczyć. W trakcie wizyty uczniowie powinni wiedzieć, że mogą podejść do nauczyciela/lki w każdym momencie, porozmawiać z nim/nią, opowiedzieć o swoich uczuciach i obserwacjach.

Nauczyciel/ka powinien/na przypomnieć uczniom i uczennicom, że nie jest to wycieczka o charakterze integracyjnym, lecz wizyta w miejscu pamięci, muzeum lub na cmentarzu.

Koło emocji Roberta Plutchika

Zdjęcie: Machine Elf 1735. Domena publiczna: Wikimedia Commons, Plik:Emotion_classification#/media/File:Plutchik-wheel.svg, dostęp: 10.04.2023.

Aktywności w czasie wizyty

Nauczyciel/ka nie powinien/na być za bardzo aktywny/a w trakcie wizyty. Czasem konieczne jest to, żeby grupie towarzyszył oficjalny przewodnik, który opowie historię odwiedzanego miejsca, pokaże wystawy czy zada uczniom i uczennicom pytania. Nie powinno się zadawać uczniom i uczennicom żadnych konkretnych zadań, by zamiast tego mogli/ły się skoncentrować jak najlepiej na miejscu pamięci, swoich emocjach i refleksjach, a nie na mechanicznym wykonywaniu czynności.

Pod koniec wizyty nauczyciel/ka powinien/na przez ok. 2-3 minuty porozmawiać z uczniami i uczennicami o podsumowaniu i ich uczuciach. Jeśli mają jakieś pytania dotyczące miejsca upamiętnienia lub chcą wiedzieć coś więcej, nauczyciel/ka powinien/na dać im przestrzeń i okazję do zadania pytania związanego z wizytą.

Etap 1

Ćwiczenia w trakcie refleksji

45 minut

Zorganizowanie całej lekcji po wizycie jest konieczne, aby przepracować to, co uczniowie zobaczyli i odczuli. Na początku nauczyciel/lka prowadzi rozmowę wprowadzającą w emocje odczuwane przez uczniów oraz pyta ich, czy rozmawiali z kimś o wizycie w obozie, np. z rodzicem, rodzeństwem, przyjaciółmi. Następnie nauczyciel/lka powraca do pytań zadanych w zadaniu domowym:

- Co czułeś/aś? Czy doświadczyłeś/aś jakichś nowych emocji?
- Co zrobiło na tobie największe wrażenie? Dlaczego?
- Co zapamiętałeś/aś najlepiej?

Nauczyciel/lka może użyć jako metody otwartej dyskusji (1) lub wykorzystać narzędzia internetowe (2).

- 1 Uczniowie łączą się w pary i dzielą się swoimi odpowiedziami na pytania. Następnie – zgodnie z metodą śnieżnej kuli¹ – pary łączą się w czwórki i dzielą się opiniami. Potem dwie następne grupy łączą się tak, by z czwórek powstały ósemki. Na końcu jedna osoba z każdej grupy prezentuje to, co wydarzyło się w jej grupach i jakie były odpowiedzi i emocje.
- 2 Drugą propozycją jest wykorzystanie aplikacji Mentimeter². Pozwala ona na zebranie od wszystkich anonimowych odpowiedzi. Daje to uczniom i uczennicom poczucie bezpieczeństwa – mogą oni/one oddać dowolną odpowiedź bez presji i strachu. Na końcu nauczyciel/lka może pokazać wszystkie odpowiedzi i je skomentować.

Niezależnie od wybranej formy podsumowania nauczyciel/lka powinien/na odnieść się do map emocji powstałych przed wizytą. Uczniowie wspólnie mogą porównać zmiany i przedyskutować, czy po wizycie się coś zmieniło i dlaczego.

Etap 2

Piramida nienawiści (opcjonalne)

45 minut

Wizyta w miejscu pamięci to nie tylko nauka o tym miejscu i historii, ale powinna mieć również uniwersalny przekaz, pokazujący mechanizmy, które prowadzą do zagłady. Dlatego ważnym aspektem po wizycie jest pokazanie uczniom i uczennicom, jak może działać taki proces. Posługując się „Piramidą nienawiści” Gordona Allporta, nauczyciel/lka wyjaśnia, że to, co uczniowie zobaczyli i o czym się dowiedzieli, nie pojawiło się nagle, ale że był to długi proces.

Na początku lekcji nauczyciel może zapytać: *Dlaczego w Rwandzie, Jugosławii i na Ukrainie doszło do ludobójstwa i masowych mordów nawet po doświadczeniu Holokaustu? Jak mogło do tego dojść?*

1

Book Units Teacher (2019). Snowball Technique – A Teaching Strategy [Technika kuli śnieżnej – strategia dydaktyczna], <https://bookunitsteacher.com/wp/?p=5826>, dostęp: 23.01.2023.

2

Mentimeter, <https://www.mentimeter.com/> (aplikacja dostępna tylko w języku angielskim), dostęp: 23.01.2023.

Nauczyciel/ka prezentuje piramidę Allporta na przykładzie Holocaustu i wyjaśnia drogę od mowy nienawiści do eksterminacji. Po przedyskutowaniu tego mechanizmu uczniowie powinni zastanowić się, czy mogą znaleźć współcześnie podobne sytuacje i grupy, do których można zastosować ten schemat. Wykorzystajcie następujące pytania do wsparcia dyskusji:

Łatwiejsze pytania:

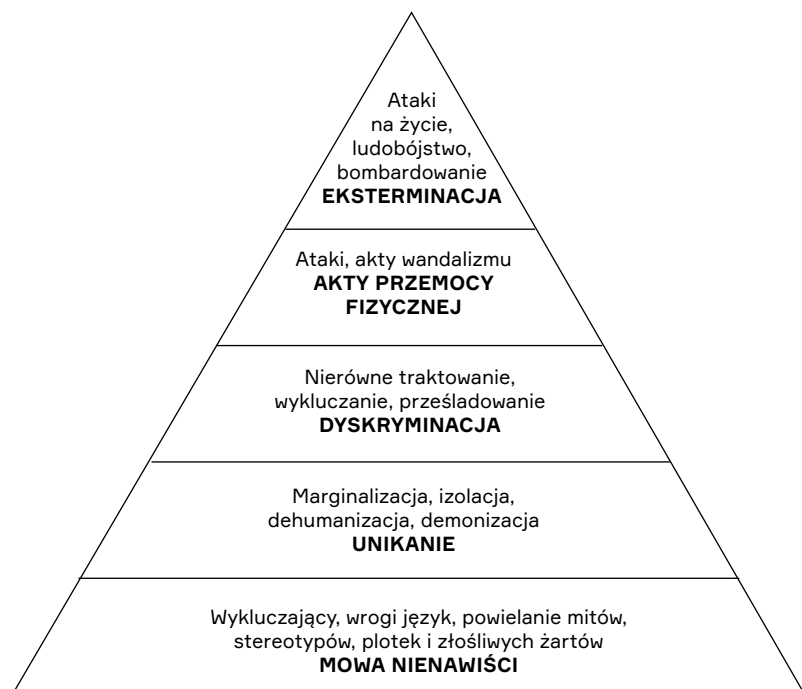
- 1 Czy znasz jakieś inne przykłady, do których można zastosować piramidę Allporta?
- 2 Czy znasz jakąś grupę, która spotyka się z negatywnymi komentarzami, unikaniem lub atakami fizycznymi?
- 3 Jak ludzie samodzielnie mogą zareagować i przeciwstawić się takim mechanizmom?
- 4 Co można/powinno się zrobić?
- 5 Czy opór jednej osoby ma sens?

Trudniejsze pytania:

- 1 Czy wiedza o prześladowaniu Żydów i ich biznesów powinna być dalej przekazywana i rozpowszechniana?
- 2 Czy znasz jakieś przykłady negowania istnienia Holocaustu?
- 3 Jakie były postawy światowych społeczności, które były świadkami eksterminacji Żydów?
- 4 Czy te pytania można zastosować jedynie do Żydów? Czy nie byliśmy/jesteśmy świadkami prześladowania, tragedii innych narodów, grup etnicznych czy mniejszościowych?

**Piramida nienawiści
Gordona Allporta (1954)**

Źródło: The Nature of Prejudice [Natura uprzedzenia], Cambridge: Addison-Wesley.

Zadanie domowe

Źródło: „Auschwitz, 75 years on: “Do not be indifferent”, says death camp survivor Marian Turski” [„Auschwitz, 75 lat później: “Nie bądźcie obojętni” – mówi ocalały z obozu śmierci Marian Turski”] YouTube France 24 English, https://www.youtube.com/watch?v=VaPF_gOjHxk, dostęp: 12.07.2022.

Po wizycie: Wykorzystując informacje z mowy Mariana Turskiego (patrz poniżej) i twojej własnej wiedzy, napisz odpowiedź na około 200 słów na następujące pytanie: *Jakie wnioski mogą wyciągnąć współcześni z doświadczenia Holocaustu?*

Ewaluacja

Przed lekcją każdy/a uczeń/uczennica powinien/na obejrzeć jedną z relacji osób ocalałych z Holocaustu. Po obejrzeniu musi zapisać swoje refleksje i odczucia. Nauczyciel/lka może sprawdzić wszechstronność pracy domowej uczniów.

W trakcie lekcji i wizyty ocenianie nie jest rolą nauczyciela/lki. Może on/ona ocenić zaangażowanie uczniów podczas lekcji, ale musi pamiętać o potencjalnie nowym i przytłaczającym środowisku.

Nauczyciel/lka może ocenić krótkie wypracowanie na podstawie kryteriów formalnych, p.. siły argumentów. Pod względem merytorycznym, nauczyciel/lka może ocenić wpływ swojej lekcji i efekt, jaki wywarła ona na uczniów i uczennice.

Słowniczek pojęć

Mowa nienawiści – rozpowszechnianie negatywnych, szkodliwych stereotypów za pomocą krzywdzącego języka.

Dyskryminacja – nierówne traktowanie zarówno przez jednostki, jak i instytucje państwowe.

Unikanie – odczłowieczanie oraz izolowanie jednostek i grup społecznych.

Historia Lydii Tischler

Przeczytaj historię Lydii i pomyśl o odpowiedzi na następujące pytania:

- 1 Co czułeś/aś w trakcie oglądania? Czy doświadczyłeś/aś jakichś nowych emocji?
- 2 Co zrobiło na tobie największe wrażenie? Dlaczego?
- 3 Co zapamiętałeś/aś najbardziej?

To jest zdjęcie mnie w pierwszej klasie szkoły. W tej klasie jest około 38 dzieci, z których przeżyło 6. Nazywam się Lydia Tischler. Mam 88 lat. Od wrześni' '42 do maj' '45 byłam w różnych obozach koncentracyjnych.

Jakie było twoje doświadczenie Auschwitz?

Auschwitz to było piekło. Auschwitz to było naprawdę piekło. Byliśmy w przedostatnim transporcie do Auschwitz. W tym ostatnim transporcie byli wszyscy wybitni ludzie z Terezina, którzy poszli prosto do komory gazowej. Było nas około 50 osób w bydłym wagonie z wiadrem. To było wszystko. Przyjechaliśmy w środku nocy i w Auschwitz czuć było strach. Naprawdę czuć było strach. I musieliśmy przejść przez selekcję. Mengele, o którym być może słyszeliście, stał tam i patrzył na was, a następnie wysyłał was na lewo lub na prawo. Lewa strona to była strona do życia, a prawa to była strona do gazu. Ja wiedziałam, że nasza mama... bo ona nie poszła na lewo, tylko na prawo. Ale po wojnie miałam nadzieję, że może jest w jakimś obozie dla przesiedleńców. Wiesz, że nie umarła. Że jakimś cudem uciekła. Wpędzono nas do wielkiej hali i kazano się rozebrać. Potem ktoś przyszedł i ogolił nam wszystkie włosy. Potem zapędzono nas do innego pomieszczenia,

gdzie siedzieliśmy na ławkach jak w teatrze. I wtedy już ludzie, którzy tam byli od jakiegoś czasu, powiedzieli nam: wiecie, pójdziecie do komory gazowej, i tak siedzieliśmy i muszę powiedzieć, że siedziałam i nie wiedziałam, czy to będzie woda, czy gaz. To była woda. Pamiętam, że jak przyszedłam do Auschwitz, do pomieszczenia, w którym wszystko nam zabrali, była drewniana tablica ze wszystkimi narodowościami, które były w obozie. I na górze chyba nie było ani Anglików, ani Francuzów. A na dole byli Cyganie i Żydzi. I pamiętam, muszę to zapamiętać. Z jakiegoś powodu wydawało mi się ważne, gdzie nas umieszczają.

Jak radziłaś sobie z dnia na dzień?

Brałam każdy dzień jak leci. Pracowałam w ogrodach rynkowych. Czasami udawało nam się przemycić niektóre owoce. Na przykład ogórki, jeśli były ładnie wygięte, można było wsadzić w stanik i wnieść do obozu. I na szczęście nikt nie zdejmował nam ubrań, żeby zobaczyć, co mamy ukryte. Ziemiaki można było włożyć do pończochy. Pomidory nie były bezpieczne, bo mogły się zgnieść i koniec. Paradoksalnie w Terezynie zapoznałam się z życiem kulturalnym. Wie pan, wszyscy znani aktorzy, muzycy, pisarze, profesorowie też byli w obozie. Było więc bogate życie kulturalne i intelektualne, na ile to było możliwe.

W Terezynie po raz pierwszy w życiu usłyszałam *Requiem* Verdiego.

Nie usłyszałam go, gdybym w wieku 12 lat była w domu w Ostrawie. Życie dla takich ludzi jak ja nie było najgorsze. O wiele gorsze było dla starszych ludzi, którzy czuli głód i czuli, wie pan, że mieli już życie, które im odebrano.

Co myślisz o ludziach, którzy od lat zaprzeczają Holokaustowi?

Zazwyczaj, kiedy człowiek czemuś zaprzecza to dlatego, że czuje, że musi temu zaprzeczyć, bo jest paskudnym człowiekiem i nie chce czuć się paskudnie. Musi więc zaprzeczyć, że ktokolwiek – wiadomo, że być może sam chciałby to zrobić. W ten sposób to rozumiem, dlaczego ludzie muszą zaprzeczać okropnościom. W rzeczywistości, kiedy przyjechałam do Anglii, udało mi się znaleźć szkołę i poszłam do liceum dla dziewcząt Brondesbury and Kilburn. I kiedy dziewczyny usłyszały, skąd pochodzę i zadawały mi pytania, pomyślałam: Jak mogą zadawać mi takie pytania? Przecież widziały te filmy. Ale kiedy studiowałam psychologię, zrozumiałam, że kiedy rzeczy są tak bardzo poza ludzkim doświadczeniem, naprawdę nie można w nie uwierzyć. Udało nam się, odkryłam to późno, kiedy studiowałam psychologię i psychoanalizę, jak przydatne są mechanizmy obronne. Wiesz, mogłeś w to wierzyć i nie wierzyć. Mówiłeś sobie: Nie, oni się pomylili. To nie może być prawda. Więc ludzie po prostu poszli do Auschwitz i bardzo niewielu przeżyło. Myślę, że jedna osoba uciekła z Auschwitz, Czech, który uciekł i nikt mu nie wierzył w to, co mówił.

Jako ocalała – jakbyś chciała, żeby Holocaust został zapamiętany?

Najlepszym sposobem na zapamiętanie tego byłoby, gdyby ludzie potrafili wyciągnąć wnioski z tego doświadczenia, żeby się nie powtórzyło. I faktycznie, warto zauważyć, że nigdy nie czułam, że muszę się zemścić. Nie czułam się też ofiarą. Nie udało im się zrobić ze mnie ofiary. Jestem ocalałą, co jest czymś zupełnie innym. Myśleliśmy o nich jak o nieludziach, ale, jak sądzę, nigdy nie dali mi odczuć, że jestem mniej niż człowiekiem. Mogłam, wiesz, musiałam znosić to, co mi robili. Wiesz, jak kazali mi się rozebrać, to gdybym powiedziała „nie rozumiem”, to by mnie zastrzelili albo nie wiem, co by zrobili. I chociaż Niemcy potrafili zabrać mi cały dobytek – prawie wszystko oprócz życia, to zostawili mnie przy życiu. Ale, wie pan, cokolwiek można było usunąć z mojego ciała, to zostało usunięte z mojego ciała, ale nie mogli usunąć mojej duszy. Mojej duszy, nie mogli usunąć mojej integralności, mojego wewnętrznego ja. To udało mi się zachować. Wszyscy z nas mają, wiecie, wszyscy z nas mają zdolność do bycia sadystycznymi i okropnymi dla innych ludzi. Udaje nam się tego nie robić, ale potencjał destrukcyjności jest w każdym z nas. Właściwie wierzę, że ludzie rodzą się – no cóż, nie rodzą się ani dobrzy, ani źli, a zło jest wynikiem tego, jak ktoś jest traktowany w dzieciństwie. Wierzę, że jeśli jesteś dobrze traktowany jako dziecko, nie możesz zostać Hitlerem.

Źródło: „Holocaust survivor interview, 2017”
[„Wywiad z ocalałym z Holocaustu, 2017”],
YouTube Channel 4 News,
<https://www.youtube.com/watch?v=3lpTceEE3d8>,
dostęp: 12.07.2022.

Zalecane lektury i dalsze badania dla nauczycieli

→ Polecamy następujące źródła, aby przygotować się do wizyty w obozie koncentracyjnym lub obozie zagłady:

(PL) „Zalecenia i wskazówki dotyczące edukacji na temat II wojny światowej i Zagłady”, POLIN Muzeum Historii Żydów Polskich, <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2021/01/25/zalecenia-i-wskazowki-dotyczace-edukacji-na-temat-ii-wojny-swiatowej-i>, dostęp: 24.01.2023.

(EN) Białecka, A., Oleksy, K., Regard, F. & Trojański, P. (eds.) (2010). European pack for visiting Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum: Guidelines for teachers and educators [Europejski pakiet dla odwiedzających Miejsce Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau: Wskazówki dla nauczycieli i edukatorów]. Strasbourg: Council of Europe, https://auschwitz.org/gfx/auschwitz/userfiles/auschwitz/inne/european_pack_for_visiting_auschwitz.pdf, dostęp: 24.01.2023.

→ Te źródła mogą być przydatne jako materiały wprowadzające:

(PL) „Instytut Pamięci Narodowej: Truth about Camps” – informacje o obozach koncentracyjnych/zagłady w okupowanej Polsce, <https://truthaboutcamps.eu/th/>, dostęp: 10.04.2023.

(EN) „Holocaust Encyclopedia” [„Encyklopedia Holokaustu”] – artykuły, zdigitalizowane zbiory, pytania do krytycznego myślenia i dyskusji, scenariusze lekcji, historie mówione, filmy wideo, <https://encyclopedia.ushmm.org/en>, dostęp: 24.01.2023.

(EN) „Centropa” – archiwum zawierające biografie, wywiady, zdjęcia i dokumenty ofiar i ocalałych z Holokaustu, <https://www.centropa.org/en>, dostęp: 24.01.2023.

→ Wywiady ze świadkami i byłymi więźniami można znaleźć tutaj:

(EN) USC Shoah Foundation YouTube channel, <https://www.youtube.com/c/USCShoahFoundation>, dostęp: 24.01.2023.

(EN) „Torchlighters 2020”, Yad Vashem YouTube channel, <https://www.youtube.com/playlist?list=PLj1tR-CohZq810in5phasNJfgwxM-Rcl3PK>, dostęp: 24.01.2023.

(EN) United States Holocaust Memorial Museum YouTube channel, <https://www.youtube.com/c/holocaustmuseum/videos>, dostęp: 24.01.2023.

Pomnik Katyński

Prawa człowieka, wypaczenie historii oraz kłamstwo katyńskie

Zajęcia
edukacyjne
w klasie

Lekcja związana jest z pomnikiem upamiętniającym ofiary zbrodni katyńskiej. Pomnik znajduje się na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach w Warszawie. Podczas lekcji poruszane są dwa zagadnienia: z jednej strony uczniowie poznają historię zbrodni katyńskiej i łamanie prawa międzynarodowego, z drugiej strony przywołana zostaje koncepcja kłamstwa katyńskiego¹: jak i dlaczego Związek Radziecki przez lata próbował zatuzować zbrodnię.

1

O kłamstwie katyńskim zrobiło się głośno po 11 kwietnia 1943 roku, kiedy to Niemcy ujawnili, że znaleźli masowe groby polskich oficerów zamordowanych przez Sowieców. ZSRR stanowczo zaprzeczył odpowiedzialności i zrzucił winę na III Rzeszę. Zob. Przewoźnik, A., Adamska, J. (2011). Zbrodnia katyńska. Mord, kłamstwo, pamięć. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Autorka	Anna Skiendziel, Zespół Szkół Technicznych i Ogólnokształcących nr 2 (Katowice, Polska)
Wiek	15-20
Przewidywany czas	90 minut/dwie lekcje po 45 minut (patrz – etap 3)
Pytanie kluczowe	W jaki sposób historia zbrodni katyńskiej może zostać wykorzystana do zilustrowania sposobu, w jaki pomniki są używane do ukrywania zbrodni wojennych?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Zrozumieją wartość praw człowieka i znaczenie szacunku dla godności ludzkiej przez historię zbrodni katyńskiej.
- Rozwiną umiejętności krytyczne w podejściu do źródeł i informacji historycznych.
- Zrozumieją, że istnieje wiele różnych perspektyw tych samych wydarzeń w historii.
- Zrozumieją, że wydarzenia w przeszłości mogą być użyteczne do rozumienia teraźniejszości i pomogą budować przyszłość.
- Rozwiną umiejętność myślenia analitycznego.

Zalecenia pedagogiczne

Lekcja powinna być przeprowadzona po tym, jak w klasie zostanie już omówiona wiedza o II wojnie światowej. Uczniowie powinni mieć podstawowe pojęcie o tym, co działo się podczas i po II wojnie światowej, a także powinni znać podstawowe pojęcia z zakresu prawa międzynarodowego i praw człowieka.

Pomnik Katyński zachęca do dyskusji na temat praw człowieka, wartości, dezinformacji i kłamstw w historii. Nie trzeba bezpośrednio odwiedzać cmentarza, by uczniowie lepiej zrozumieli temat.

Ćwiczenia

Etap 1

Wprowadzenie

5 minut

Nauczyciel/lka krótko wyjaśnia cele tej lekcji i tłumaczy, dlatego sprawa Katynia jest istotna.

Etap 2

Porównywanie zdjęć i dyskusja

25 minut

Lekcja rozpoczyna się od pokazania dwóch zdjęć Pomnika Katyńskiego. Jedno zdjęcie pochodzi z Cmentarza Wojskowego na Powązkach w Warszawie (Polska, 2016), drugie z Katynia (Związek Radziecki, 1988).

Uczniowie dzielą się na trzyosobowe grupy i badają zdjęcia. Pod kierunkiem nauczyciela/lki uczniowie po kolei starają się odpowiedzieć na poniższe pytania. Po każdym pytaniu skład grup jest zmieniany. W każdej grupie uczniowie zapisują odpowiedzi, aby mogli je porównać ze swoimi ostatecznymi odpowiedziami. Za każdym razem mogą też omówić wyniki i wnioski z poprzednich grup.

Pomnik zbrodni katyńskiej na Cmentarzu Wojskowym w Powązkach w Warszawie

Zdjęcie: Roman Eugeniusz, CC-BY-SA-3.0, Wikimedia Commons, Plik:Sady Żoliborskie, Warszawa, Poland - panoramio - Roman Eugeniusz (1).jpg, dostęp: 10.04.2023.

Tablica z napisem przypisującym zbrodnię Niemcom, umieszczona przez Sowietów na cmentarzu w Katyniu w 1988 roku

Tekst na pomnikach:
Ofiary faszyzmu – polscy oficerowie rozstrzelani przez hitlerowców w 1941 roku.

Zdjęcie: Zbiory Muzeum Katyńskiego

- 1 Co widzisz na zdjęciach?
- 2 Czy między pomnikami ze zdjęć są jakieś różnice?
- 3 Jakie wydarzenie upamiętniają pomniki?
- 4 Jak myślisz – dlaczego data została zmieniona na rok 1941 na jednym ze zdjęć?
- 5 Czy to, że ktoś chciał zmienić datę zbrodni katyńskiej ma znaczenie? Komu mogłoby na tym zależeć i dlaczego?

Po zakończeniu pracy w grupach klasa omawia odpowiedzi na pytanie piąte. Dyskusja będzie jednocześnie wstępem do krótkiego wykładu nauczyciela na temat kłamstwa katyńskiego i dlaczego Związek Radziecki propagował to kłamstwo.

Etap 3

Prelekcja o historii kłamstwa katyńskiego

15 minut

Nauczyciel powinien wyjaśnić historię kłamstwa, upewniając się, że zawiera ona punkty zamieszczone poniżej. Do pomocy w zrozumieniu tematu może zostać wykorzystana mapa (patrz – załącznik I).

- Odkrycie masowych grobów przez Niemców w 1941 po ich ataku na ZSRR.
- Zaprzeczenie zbrodni przez ZSRR i obwinienie przez Związek Niemców.
- Badania przeprowadzone przez Nikołaja Burdenkę w ramach jego komisji (komisja Nikołaja Burdenki).
- Wykluczenie zbrodni katyńskiej z procesów norymberskich.
- Cenzura w prasie i szkołach w trakcie okresu komunizmu
- Akt samospalenia byłego żołnierza Armii Krajowej Walentego Badyłaka w Krakowie w 1980 roku jako protest przeciw ukrywaniu prawdy o Katyniu¹.

Mapa może być wykorzystana jako pomoc w zrozumieniu tematu (patrz załącznik I), a źródła w załączniku III mogą być wykorzystane, aby dowiedzieć się więcej o historii.

W tym momencie powinno upłynąć pierwsze 45 minut. Jest to odpowiedni moment na zakończenie pierwszej lekcji, jeśli zadania edukacyjne mają być podzielone na dwie lekcje. Jeśli nie, jest to dobry moment na przerwę.

Etap 4

Powtórka

10 minut

Kolejna część lekcji (lub – jeśli materiał został podzielony na dwie lekcje – następne zajęcia) rozpoczyna się od ponownego pokazania przez nauczyciela/lkę zdjęcia pomnika wybudowanego w Katyniu.

Nauczyciel/lka pyta: *Dlaczego Związek Radziecki zdecydował się postawić tego typu pomnik z takim napisem dopiero w 1988 roku?* Pytanie to pomoże również przypomnieć treści z poprzedniej lekcji. Przybliży też uczniom polską perspektywę i polskie starania o odnalezienie prawdy o zbrodni katyńskiej.

1

„A cry of protest against concealing the truth about Katyn. The self-immolation of Walenty Badylak” [„Krzyk protestu przeciwko zatajaniu prawdy o Katyniu. Samospalenie Walentego Badyłaka”], Libra Institute, 21.03.2019, <https://www.librainstitute.org/a-cry-of-protest-against-concealing-the-truth-about-katyn-the-self-immolation-of-walenty-badylak/>, dostęp: 29.01.2023.

Etap 5

Historia pomnika

10 minut

Po przypomnieniu treści z pierwszej połowy lekcji (poprzedniej lekcji, jeśli materiał jest podzielony), nauczyciele wyświetlają lub rozdają uczniom tekst o historii pomnika na Powązkach (patrz – zajęcia II). Po przeczytaniu uczniowie w parach sporządzają notatki na temat trudności z upamiętnieniem zbrodni katyńskiej.

Etap 6

Dyskusja

10 minut

Następnie nauczyciel/lka wraca do zdjęcia pomnika na Powązkach i pytania numer 5: Czy to, że ktoś chciał zmienić datę zbrodni katyńskiej ma znaczenie? Komu mogłoby na tym zależeć i dlaczego? Uczniowie zostają teraz poproszeni o porównanie swoich obecnych odpowiedzi z tymi z początku lekcji (lub z pierwszej lekcji, jeśli materiał jest podzielony). Nauczyciel/lka wraz z uczniami dyskutuje o prawach i wartości człowieka w czasie wojny i po niej.

Etap 7

Refleksja

15 minut

Na końcu zajęć powinna odbyć się krótka dyskusja refleksyjna. Można do jej przeprowadzenia wykorzystać następujące pytania:

- 1 Dlaczego dyskutujemy na ten temat?
- 2 Jakie wnioski możemy wyciągnąć w trakcie dyskusji o zbrodni katyńskiej?
- 3 Dlaczego krytyczne podejście do oceny źródeł i informacji jest ważne?

Ewaluacja

Poniżej znajduje się kilka kwestii, które mogą zostać użyte jako sugestie, w jaki sposób nauczyciel/lka może oceniać uczenie się w trakcie lekcji:

- 1 Na jakim poziomie uczeń/uczennica używa umiejętności obserwacji i analizy? Jak dobrze rozpoznaje różnice między istotnymi i podstawowymi informacjami a nieważnymi i drugorzędnymi?
- 2 Jaki jest wkład ucznia/uczennicy w zajęcia?
- 3 Jak dobrze uczniowie radzą sobie we współpracy i pracy w grupach?

Słowniczek pojęć

Stan wojenny – stan nadzwyczajny wprowadzony 13 grudnia 1981 roku w całej Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, co było niezgodne z jej konstytucją. Stan wojenny został zawieszony 31 grudnia 1982 roku, a zniesiony – 22 lipca 1983 roku.

Służba Bezpieczeństwa – instytucja powołana w celu zapewniania porządku publicznego i wewnętrznego bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej.

Walenty Badylak (1904-1980) – żołnierz Armii Krajowej, emerytowany krakowski piekarz, który przykuł się łańcuchami do historycznej studni na Rynku Głównym w Krakowie, oblał się benzyną i podpalił. Jego czyn był protestem przeciwko milczeniu władz o zbrodni katyńskiej.

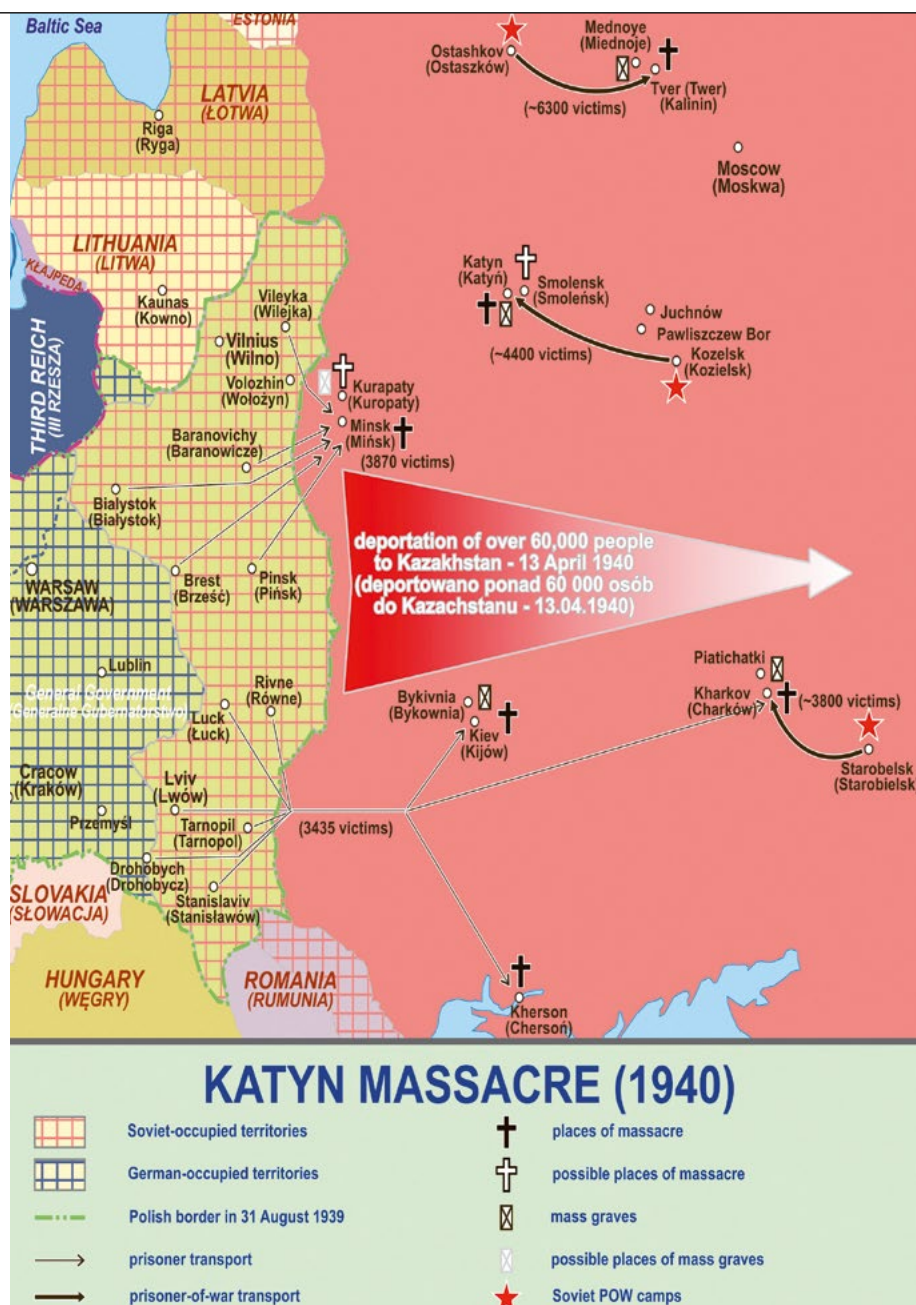
Stefan Niedzielak (1914-1989) – rzymskokatolicki ksiądz, kapelan Armii Krajowej i WiNU, współzałożyciel Federacji Rodzin Katyńskich.

Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość (również: Wolność i Niepodległość; WiN) – polska antykomunistyczna organizacja konspiracyjna, założona 2 sierpnia 1945 roku, aktywna do 1952 roku.

Federacja Rodzin Katyńskich – polska organizacja pozarządowa, zrzeszająca aktywistów z całego kraju, której celem jest upamiętnienie ofiar zbrodni katyńskiej oraz uczczenie pamięci polskich ofiar komunizmu.

Armia Krajowa (AK) – największy ruch oporu w okupowanej przez Niemców Polsce w czasie II wojny światowej. Armia Krajowa została założona w lutym 1942 roku z wcześniejszego Związku Walki Zbrojnej.

Mapa zbrodni katyńskiej

Autor: Lonio17, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons, Plik:Katyn_a.png, dostęp: 10.04.2023.

Historia budowy pomnika na Powązkach

Od lat 50. w miejscach, w których obecnie stoją pomniki, podejmowane były próby upamiętnienia ofiar zbrodni katyńskiej. Każda próba kończyła się reakcją władz komunistycznych i Służby Bezpieczeństwa.

W Dolinie Katyńskiej znajdują się dwa pomniki w formie krzyży, oficjalnie odsłonięte 31 lipca 1995 roku. Są to tzw. pomnik społeczny, stawiany dwukrotnie (po raz pierwszy w 1981 roku i po raz drugi w 1995 roku) oraz tzw. pomnik rządowy, wzniesiony w 1985 roku, pierwotnie z innym napisem.

W maju 1981 roku powstał w Warszawie nielegalny Obywatelski Komitet Budowy Pomnika Katyńskiego. 31 lipca 1981 roku członkowie Komitetu postawili w Kotlinie Katyńskiej krzyż kamienny o wysokości 4,5 metra z datą 1940, orłem w koronie, tablicą z napisami Katyń i Wojsko Polskie oraz słupami z nazwami obozów NKWD, gdzie polscy jeńcy wojenni byli przetrzymywani w niewoli po agresji ZSRR na Polskę w 1939 roku. Inicjatorami krzyża byli ks. Stefan Niedzielak i Stefan Melak. Tej samej nocy krzyż został zdemontowany i usunięty przez SB za pomocą dużego dźwigu. Podjęto jeszcze dwie próby wzniesienia krzyża, ale za każdym razem były one udaremniane. Na przełomie kwietnia i marca 1985 roku, bez uprzedzenia i bez uroczystości odsłonięcia, władze PRL wzniosły krzyż z białego granitu o wysokości 4 metrów, z fałszywym napisem: *Żołnierzom polskim ofiarom hitlerowskiego faszyzmu spoczywającym w ziemi katyńskiej – 1941 rok*. Tekst napisu wywołał oburzenie wśród Polaków, a temat był poruszany w gazetach aż po Szwajcarię. Wywołało to również oburzenie w Niemczech i zostało omówione na posiedzeniu Bundestagu. Kanclerz Helmut Kohl stwierdził, że strona polska została poinformowana, że rząd niemiecki nie rozumie tego fałszowania historii i czuje się tym urażony.

W 1989 roku został zamordowany jeden z inicjatorów pomnika i opiekun rodzin katyńskich ks. Stefan Niedzielak. Pod koniec marca 1989 roku skreślono fałszywy napis, ale nie podano informacji o prawdziwej dacie i osobach odpowiedzialnych za zbrodnię katyńską. Sytuacja zmieniła się dopiero po upadku komunistycznego rządu w Polsce, a następnie ZSRR.

Źródła: Przewoźnik, A., Adamska, J. (2010). Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć, Świat Książki: Warszawa; Wasilewski, W. (2009). „Pamięć Katynia. Działania opozycji”, Biuletyn IPN, 5(6), s. 60-70.

Zalecane lektury i dalsze badania dla nauczycieli

→ Zalecane lektury i dalsze badania dla nauczycieli
Aby dowiedzieć się więcej o masakrze katyńskiej i późniejszym kłamstwie, polecamy następujące źródła:

[PL/EN] *Katyń – historia wciąż żywa*, YouTube IPNtvPL, <https://www.youtube.com/watch?v=417QavvOLa8>, dostęp: 24.01.2023.

[PL/EN] „Historia zbrodni”, *Narodowe Centrum Kultury* – kampania upamiętniająca i szczegółowa historia zbrodni, https://pamietamkatyn1940.pl/en/blog/historia_zbrodni/, dostęp: 24.01.2023.

(EN) „The Katyn Massacre – Basic Facts” [„Zbrodnia katyńska – podstawowe fakty”], *Instytut Pamięci Narodowej*, <https://ipn.gov.pl/en/news/3921,Katyn-Massacre-Basic-Facts.html>, dostęp: 24.01.2023.

(EN) „The Katyn lie. Its rise and duration” [„Kłamstwo katyńskie. Jego powstanie i trwanie”], *Instytut Pamięci Narodowej*, <https://ipn.gov.pl/en/news/4020,The-Katyn-lie-Its-rise-and-duration.html>, dostęp: 24.01.2023.

(PL/EN) „Katyń – the true story of a lie” [„Katyń – prawdziwa historia kłamstwa”], *YouTube Muzeum Historii Polski w Warszawie*, <https://www.youtube.com/watch?v=8mo0Q6FqT5c>, dostęp: 24.01.2023.

Dom Pawłowa i młyn Gerhardtów

Przypomnienie o niszczycielskich skutkach wojny

Zajęcia edukacyjne – wizyta miejsc pamięci lub zajęcia w klasie

Ideą tej lekcji jest pokazanie destrukcyjnych skutków każdej wojny na przykładzie miejsc pamięci. Każde straty materialne pociągają za sobą jeszcze większe – i mające większe znaczenie – straty ludzkie. Uczniowie mogą omówić istotę bohaterstwa na przykładzie trwającej prawie dwa miesiące obrony Domu Pawłowa i młyna Gerharda w Wołgogradzie w Rosji. Bitwa o Stalingrad, która była jedną z najbardziej krwawych i brutalnych bitew w historii ludzkości, stała się jednym z kluczowych wydarzeń II wojny światowej (oraz Wielkiej Wojny Ojczyźnianej – rosyjskiej nazwy tego konfliktu zbrojnego). Dom Pawłowa i młyn Gerhardtów, których broniono w trakcie bitwy o Stalingrad, stały się jej symbolami. W trakcie bitwy wydano rozkaz nr 227: „Ani kroku wstecz!”, który zyskał sprzeczne oceny oraz miał straszne konsekwencje. Analiza tej samej bitwy z punktu widzenia państwa, żołnierzy oraz oficerów jest ważną lekcją do zrozumienia wydarzeń II wojny światowej z wielu różnych perspektyw.

Autorka	Anna Czerepowa, nauczycielka historii (Moskwa, Rosja)
Wiek	15+
Przewidziany czas	90 minut
Pytania kluczowe	Czy państwo ma prawo zmusić do fizycznego i ludzkiego poświęcenia na szeroką skalę? Kto powinien dokonywać takich decyzji – władze czy obywatele?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Dowiedzą się o znaczeniu bitwy o Stalingrad i jej miejscu w historii II wojny światowej.
- Przeanalizują zawartość rozkazu nr 227 „Ani kroku wstecz!” i jego skutki.
- Porównają dwa sposoby na zachowanie miejsc pamięci.
- Rozwiną swoje krytyczne myślenie i empatię dzięki lekturze źródeł pisanych przez świadków historii.
- Zastanowią się nad prawami człowieka i rolą obywateli w trakcie wojny i w trakcie pokoju.

Zalecenia pedagogiczne

Lekcję tę można przeprowadzić zarówno odwiedzając, jak i nie odwiedzając miejsc pamięci.

Jeśli wizyta (z przewodnikiem/czką lub bez) jest możliwa, zakładamy, że uczniowie dowiedzą się, że Stalingrad był dla Niemców pierwszym krokiem dostępu do strategicznych zapasów paliwa w Związku Radzieckim. Dodatkowo geograficzne ułożenie współczesnego Wołgogradu pokaże, że rzeka Wołga była naturalną granicą, która pomogła armii radzieckiej utrzymać miasto i nie pozwoliła Niemcom przejść dalej na wschód.

Jeśli odbycie wizyty do miasta i miejsc pamięci nie jest możliwe, informacje powyżej mogą zostać omówione za pomocą map historycznych. Większość podręczników do historii zawiera wystarczającą ilość ogólnych informacji o bitwie stalingradzkiej, by móc omówić te zagadnienia.

Ćwiczenia

Jako formę przygotowania się do zajęć przed lekcją uczniowie dostają prospekt krótko opisujący bitwę o Stalingrad i jej znaczenie dla dalszego przebiegu II wojny światowej (patrz – załącznik I).

Etap 1

Obserwacja miejsca pamięci i porównanie

20 minut

Podczas krótkiej sesji uczniowie dyskutują na temat wyników ich prac domowych z przewodnikiem/czką lub nauczycielem/lką. Następnie lekcja rozpoczyna się analizą miejsc pamięci, poznaniem ich historii i porównaniem starych zdjęć (zamieszczonych poniżej) z ich obecnym wyglądem.

Dom Pawłowa to czteropiętrowy budynek mieszkalny – w trakcie bitwy o Stalingrad zamieniony na twierdzę nie do zdobycia, którą grupa żołnierzy radzieckich zdołała utrzymywać przez 58 dni. Dom znany jest pod nazwą Domu Pawłowa od nazwiska dowodzącego grupą starszego porucznika Jakowa Pawłowa. Generał Wasilij Czujkow tak napisał w

**Ruiny Domu Pawłowa w
1943 roku, Stalingrad,
Związek Radziecki**

Autor zdjęcia nieznany.
Rosyjskie Państwowe
Archiwum Wojskowe,
Wikimedia Commons,
File:Pavlov's_House.jpg,
dostęp: 10.04.2023.

**Memoriał Domu Pawłowa,
Wołgograd, Rosja,
2013 rok**

Zdjęcie: Insider, CC BY-SA
3.0, Wikimedia Commons,
File:Дом_Павлова_03.jpg,
dostęp: 29.01.2023.

**Młyn Gerhardów,
Wołgograd, Rosja,
2015 rok**

Zdjęcie: A. Savin, CC
BY-SA 3.0, Wikimedia
Commons, File:May2015_
Volgograd_img14_
Gergardt_Mill.jpg,
dostęp: 29.01.2023.

swoich wspomnieniach: „Ta mała grupa broniąca jednego domu zabiła więcej żołnierzy wroga niż nasi stracili w czasie zdobycia Paryża.”.

Młyn Gerharda znajduje się bezpośrednio naprzeciwko Domu Pawłowa w centrum Wołgogradu. Podczas bitwy pod Stalingradem młyn Gerharda stał się ostateczną granicą, na której Armia Czerwona powstrzymywała wojska niemieckiego feldmarszałka Friedricha Paulusa na podejściu do Wołgi. Zacięte walki o młyn trwały przez kilka miesięcy: był on wielokrotnie bombardowany i wysadzany, ale armii niemieckiej nie udało się go ani zdobyć, ani obejść. Budynek był na wpół otoczony przez 58 dni, przez co doznał licznych trafień bombami lotniczymi i pociskami. Te zniszczenia widać do dziś – dosłownie każdy metr kwadratowy ścian zewnętrznych został trafiony przez pociski, kule i odłamki, a żelbetowe belki na dachu zostały połamane przez uderzenia bomb lotniczych.

Uczniowie analizują zdjęcia i/lub miejsca pamięci samodzielnie i pracują w małych grupach przy wypełnianiu kart pracy (patrz – załącznik II).

Etap 2

Rozkaz nr 227 i przesłanki do jego publikacji

25 minut

W tym etapie uczniowie zostają podzieleni na grupy, w których czytają treść rozkazu nr 227 „Ani kroku wstecz!” (patrz – załącznik III). Po lekturze uczniowie w swoich grupach dzielą się przypuszczeniami o powodach, dla których Józef Stalin wydał ten rozkaz oraz o tym, jakie mógł on mieć konsekwencje. Po pracy grupowej wszystkie grupy dyskutują o swoich przypuszczeniach z nauczycielem/lką i z klasą. Hipotezy te powinny zostać zapisane na tablicy tak, aby każda osoba mogła je zobaczyć. Będzie to potrzebne do realizacji następnego etapu, w którym to uczniowie czytają źródła historyczne i mogą w nich sprawdzić, czy ich założenia się sprawdziły.

Etap 3

Analiza źródeł historycznych

25 minut

Uczniowie samodzielnie czytają i porównują poglądy autorów – radzieckich oficerów i żołnierzy – na rozkaz nr 227 (patrz – załącznik IV). W czasie lektury powinni myśleć o następujących pytaniach:

- 1 Jakie wnioski i refleksje mieli świadkowie tego rozkazu i dlaczego?
- 2 Czy między świadkami były jakieś różnice?
- 3 Jakie konsekwencje miał ten rozkaz dla żołnierzy?
- 4 Porównaj swoje odpowiedzi do pytań 1-3 z wynikami twojej własnej pracy z rozkazem nr 227 Stalina.

Etap 4

Dyskusja podsumowująca

20 minut

Na końcu nauczyciel/lka rozpoczyna dyskusję refleksyjną. Klasa powinna zastanowić się nad dwoma najważniejszymi problemami:

- Co mogło zmusić ludzi i żołnierzy do tak desperackiego poświęcenia i bronięcia miasta?
- Czy władze państwowe mają prawo do wydawania rozkazów takich, jak rozkaz nr 227?

W trakcie dyskusji należy wziąć pod uwagę takie czynniki jak: ustrój totalitarny, czas wojny, dezercje, rola regionu oraz niebezpieczeństwo zdobycia go przez oddziały nazistów. Jeśli czas na to pozwoli, można przeprowadzić krótką dyskusję na temat ról władz i obywateli w czasie zarówno wojny, jak i pokoju.

Nauczyciel/lka powinien/na podsumować jako główny wniosek, że to zwyczajni ludzie stają się ofiarami wojny, a zwycięstwo osiąga się ich kosztem. Na takie poświęcenia może skazać ludzi nie tylko wróg, ale także samo kierownictwo kraju. Na przykład podczas II wojny światowej Stalin i radzieccy urzędnicy nie zawsze w swoich działaniach brali pod uwagę interesy własnych obywateli, a zamiast tego podejmowali decyzje, których konsekwencje można nazwać okrutnymi i lekceważącymi ludzkie życie. Czy istnieje moralne uzasadnienie dla takich decyzji? Na to pytanie każdy odpowiada sobie w różny sposób, kierując się własnym światopoglądem.

Słowniczek pojęć

Oddziały barierowe (oddziały zaporowe, oddziały przeciwodwrotowe) – jednostki wojskowe położone w tylnej lub przedniej linii armii (za głównymi siłami), których zadaniem jest utrzymywanie wojskowej dyscypliny, powstrzymywanie żołnierzy przed dezercją z pola bitwy, chwywanie szpiegów, sabotażystów i dezertersów oraz zawracanie oddziałów, które uciekły z pola bitwy lub które nie nadążają za swoimi jednostkami.

Komisarz – pozycja lub tytuł osoby obdarzonej władzą lub członka komisji. Tutaj: członek NKWD lub szeroko pojęty urzędnik państwowy.

Dochodiaga – określenie powstałe w slangu łagrowym, oznaczało więźnia łagru, bliskiego śmierci z wyczerpania fizycznego i psychicznego.

Luftwaffe – niemieckie siły powietrzne, część niemieckiego wojska.

Ustrój totalitarny – rodzaj ustroju państwowego charakteryzującego się absolutną kontrolą państwa nad wszystkimi aspektami życia publicznego i prywatnego.

NKWD (ros. *Народный комиссариат внутренних дел*, czyt. „Narodnyj komissariat wnutriennich diel”) – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych. Powstał w 1917 roku i początkowo do jego zadań należało przeprowadzanie zwykłych policyjnych zadań oraz nadzorowanie więzień i obozów pracy w ZSRR. NKWD było odpowiedzialne za masowe egzekucje na obywatelach, dokonywanych bez wyroków sądowych. Nadzorowało system gułagów – sieci obozów pracy.

Zadanie domowe dla uczniów

Przeczytaj poniższy krótki tekst o historii bitwy stalingradzkiej. W trakcie lektury podkreśl zdania zawierające informacje o:

- Strategicznemu znaczeniu regionu Stalingradu dla obu stron konfliktu;
- Wyniku bitwy.
- Stratach poniesione w trakcie walk
- Ocenie bitwy w porównaniu do innych bitew historycznych.

Bitwa stalingradzka (23 sierpnia 1942 roku – 2 lutego 1943 roku) była główną bitwą na froncie wschodnim w trakcie II wojny światowej, w czasie której nazistowskie Niemcy i ich sojusznicy nieskutecznie walczyli z ZSRR o zajęcie i kontrolę miasta Stalingradu (obecnie Wołgograd) w południowej Rosji. Bitwa charakteryzowała się zaciętą walką w zwarciu i bezpośrednimi atakami na ludność cywilną w nalotach. Stała się uosobieniem działań wojennych w przestrzeni miejskiej. Bitwa o Stalingrad była najbardziej śmiertelną z bitew w trakcie II wojny światowej i dalej pozostaje jedną z najbardziej krwawych w historii – liczbę ofiar szacuje się na około 2 miliony. Obecnie bitwa ta powszechnie jest uważana za moment przełomowy w europejskim teatrze wojennym, ponieważ zmusiła ona Naczelne Dowództwo Wehrmachtu (*Oberkommando der Wehrmacht*) do wycofania wojsk z innych okupowanych przez nie części Europy, żeby uzupełnić niemieckie straty na froncie wschodnim. Zwycięstwo w Stalingradzie podnosiło morale Armii Czerwonej i zmieniło równowagę sił na korzyść Sowieców.

Stalingrad był strategicznie ważny dla obu stron konfliktu jako główny ośrodek przemysłowy na rzece Wołdze. Ktokolwiek kontrolowałby miasto, miałby dostęp do kaukaskich złóż ropy oraz nadzór nad Wołgą. Nazistowskie Niemcy, już wtedy mające coraz mniejsze zasoby paliwa, skupiły się na penetracji w głąb ziem radzieckich, by za wszelką cenę przejąć złoża ropy. Naziści rozpoczęli ofensywę 4 sierpnia, wykorzystując do tego 6. Armię i część 4. Armii Pancерnej. Atak został wsparty intensywnymi bombardowaniami przez *Luftwaffe*, które doprowadziły do zniszczenia znacznej części miasta. Bitwa zmieniła się w walkę na ulicach miasta – obie strony przez cały czas przysyłały posiłki do Stalingradu.

Armia Czerwona rozpoczęła 19 listopada operację Uran. Flanki państw Osi zostały zajęte, a niemiecka 6. Armia została odcięta i otoczona na obszarze Stalingradu. Adolf Hitler był zdeterminowany utrzymać miasto za wszelką cenę i zabronił 6. Armii podjęcia próby

ucieczki. Zamiast tego próbowano zapewnić zaopatrzenie drogą powietrzną oraz przełamać bycie okrążonym od zewnątrz. Sowiecom udało się jednak odciąć Niemców od możliwości dostarczania zasobów samolotami, co sprawiło, że wojska nazistowskie zaczęły osiągać granice swoich możliwości. Mimo tych utrudnień wojska niemieckie dalej próbowały kontynuować natarcie – ciężkie walki trwały przez następne dwa miesiące. 2 lutego 1943 roku niemiecka 6. Armia – po tym, jak wyczerpała całą swoją amunicję i zapasy żywności – ostatecznie skapitulowała, stając się pierwszą z armii Hitlera, która poddała się w trakcie II wojny światowej po pięciu miesiącach, tygodniu i trzech dniach walk.

Straty Niemiec i ich sojuszników wyniosły w sumie ponad 800 tysięcy ofiar (zabitych, zranionych lub pojmanyh). Całkowite straty Związku Radzieckiego – zgodnie z różnymi źródłami – wyniosły ponad 1 milion ofiar.

Źródło: Adaptacja artykułu „Battle of Stalingrad” [„Bitwa pod Stalingradem”], Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_stalingradzka, dostęp: 03.07.2022.

Karta pracy do obserwacji dla uczniów

	Dom Pawłowa (współcześnie)	Młyn Gerharda
Opis – co możesz zobaczyć?		
Dlaczego budynek tak wygląda?		
Jakie odczuwasz emocje, gdy patrzysz na ten budynek?		
Czy zachowanie zewnętrznego wyglądu budynku było słuszne? Uzasadnij.		

Rozkaz nr 227

Przeczytaj treść rozkazu nr 277. Został on wydany 28 lipca 1942 roku przez Józefa Stalina pełniącego funkcję Ludowego Komisarza Obrony. Rozkaz ten znany jest jako „Ani kroku wstecz!”. W grupach przedyskutujcie, jakie powody mógł mieć Stalin, by wydać taki rozkaz i jakie skutki mógł mieć dokument. Zróbcie notatki – będą one wykorzystane w późniejszej dyskusji w klasie.

Fragment rozkazu Ludowego Komisarza Obrony ZSRR nr 227

„Wróg rzuca nowe siły na front bez względu na ogromne starty i przenika w głąb Związku Radzieckiego, zajmując nowe terytoria, niszcząc nasze miasta i wsie, gwałcąc, plądrując i zabijając radzieckich obywateli. Najeźdźcy niemieccy kierują się w stronę Stalingradu, do rzeki Wołgi i chcą za wszelką cenę osiągnąć [rzekę] Kubań i Północny Kaukaz z jego złożami ropy i zboża. (...) Część wojsk radzieckich z południowego frontu, podążając za panikarzami, opuściła wiele miast bez stawiania oporu i bez rozkazów z Moskwy, pokrywając swoje sztandary hańbą. Mieszkańcy naszego państwa, którzy kochają i szanują Armię Czerwoną, zaczynają zniechęcać się i tracić wiarę w Armię Czerwoną i wielu z nich przeklina Armię Czerwoną za zostawienie naszych obywateli pod jarzmem niemieckich najeźdźców i jej samej uciekającej na wschód.

Niektórzy ludzie na froncie uspokajają siebie, że jesteśmy w stanie dalej cofać się na wschód, jako że mamy ogromne terytorium, mnóstwo ziemi, wielką populację i że zawsze będzie dla nas wystarczająca ilość chleba. Chcą usprawiedliwić swój strach na froncie. Takie mówienie jest jednak fałszywe, pomocne tylko dla naszych wrogów. Każdy dowódca, każdy żołnierz Armii Czerwonej i każdy komisarz polityczny powinien zrozumieć, że nasze zasoby nie są nieskończone. Ziemie państwa radzieckiego nie są pustynią, lecz są stworzone z ludzi – robotników, rolników, naszych ojców, matek, żon, braci, dzieci. (...) Straciliśmy ponad 70 milionów ludzi, więcej niż 800 milionów kilogramów chleba rocznie i więcej niż 10 milionów ton metalu rocznie. Teraz wcale nie mamy przewagi nad Niemcami w zasobach ludzkich, w zasobach chleba. Prowadzi to do wniosku, że koniec z wycofywaniem się. Ani kroku wstecz! To powinno być teraz naszym głównym hasłem.

Zgodnie z tym Rozkazem, wojskowe rady frontowe i dowódcy frontów powinny (...):

a) Na każdym froncie stworzyć między jednym z trzema (w zależności od sytuacji) karne bataliony (po 800 ludzi), do których zostaną wysłani dowódcy i generałowie, i odpowiedni komisarze wszystkich sił zbrojnych, którzy są winni złamania dyscypliny z powodu tchórzostwa lub oszołomstwa i zostaną wysłani do o wiele trudniejszych sektorów frontu, żeby mogli uzyskać szansę na odkupienie krwią swoich win przeciwko Ojczyźnie. (...)

b) Stworzyć w granicach każdej armii od trzech do pięciu dobrze uzbrojonych oddziałów zaporowych (do 200 ludzi w każdym) i postawić je bezpośrednio za chwiejnymi oddziałami, i wymagać od nich w przypadku paniki oraz rozproszonego wycofywania się elementów dywizji natychmiastowego rozstrzelania panikarzy i tchórzy, i w ten sposób pomóc szczerym żołnierzom w dywizjach wypełniać ich obowiązki wobec Ojczyzny. (...)

c) Przekazać całą pomoc i wsparcie oddziałom obronnym Armii w ich działalności wzmacniania porządku i dyscypliny w jednostkach.

Ludowy Komisarz Obrony
Józef Stalin

Źródło: Stalin, J. (1942), „Order No. 227” [„Rozkaz Ludowego Komisarza Obrony ZSRR nr 227”, 28 lipca, <https://www.tracesofwar.com/articles/4849/Order-No-227-July-28-1942-J-Stalin.htm>, dostęp 18.01.2023.

Źródła historyczne o rozkazie nr 227

Źródło 1

Radziecki dowódca

Wasilewski, A. (1978). *A lifetime's work [Dzieło całego życia]*. Politizdat: Moskwa, s. 552 (tłum. fragmentu: J. Skowronek).

„Rozkaz nr 227 jest jednym z najmocniej przemawiających dokumentów czasów wojny pod względem głębi treści patriotycznych, stopnia napięcia emocjonalnego. Było mnóstwo przeciwnych sobie poglądów na Rozkaz, lecz to może zostać usprawiedliwione, jako że został on wydany w niezwykle ciężkich i niepewnych czasach. W Rozkazie pociągała nas przede wszystkim jego treść społeczna i moralna.”

Źródło 2

Pisarz i rosyjski żołnierz

Simonow, K. M. (1981). *Różne dni wojny 2*. Achmatowicz, A. (tłum.). Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej: Warszawa, s. 130.

„Siedzieliśmy z Utkinem [oficer radziecki, przyp. tłum.] na zrębie wiejskiej studni, ostupiali po przeczytaniu rozkazu i milczeliśmy przez całą godzinę. Przyszedłem do siebie dopiero po kilku dniach, w Moskwie. Przez wszystkie te dni miałem takie wrażenie, jak gdyby czas stanął w miejscu. Do tego momentu wojna nawijała się jak kłębek – najpierw był to kłębek nieszczęść, potem, w grudniu 1941 roku, ów kłębek jak gdyby zaczął się odwijać, ale później nawijał się znowu – kłębek nowych nieszczęść. I oto nagle, kiedy przeczytałem ten rozkaz, jakby wszystko się zatrzymało. Następnym posunięciem, wymogiem życia, będzie jakiś skok – albo uda się, albo zginiemy.”

Źródło 3

Radziecki oficer

Sokołow B., (2013). *The Miracle of Stalingrad [Cud Stalingradu]*. Algorithm: Moscow, s. 45 (tłum. fragmentu: J. Skowronek).

„Stalin miał nadzieję, że żołnierze Czerwonej Armii będą walczyć lepiej i zadadzą wrogowi więcej obrażeń, jeśli znajdą się pod groźbą egzekucji i karnych batalionów. W rzeczywistości czasami zdarzało się odwrotnie. Bojąc się represji, dowódcy na wszystkich poziomach nieraz opóźniali się z wycofaniem, co tylko doprowadziło do jeszcze większych strat.”

Źródło 4

Weteran wojenny

Nikulin, N. (2013). *Soldat*. Knyt, A. (tłum.). Wydawnictwo Karta: Warszawa, s. 51-52.

„Wojska szły do ataku popychane przez strach. Przerazające było spotkanie z Niemcami, z ich karabinami maszynowymi i czołgami, z całą tą ogniową maszynką do mielenia mięsa. Nie mniejszy strach wywoływała nieubłagana groźba egzekucji. Żeby utrzymać w posłuszeństwie amorficzną masę źle wyszkolonych żołnierzy, rozstrzeliwano przed walką. Łapano jakichkolwiek cherlawych

dochodzących lub tych, którzy coś tam chlapnęli, lub zwyczajnych dezerterów, których zawsze było pod dostatkiem. Ustawiano dywizję w literę „C” i bez tłumaczenia wykańczano nieszczęśników. Ta profilaktyczna robota polityczna skutkowała tym, że strach przed NKWD i komisarzami był większy niż przed Niemcami. A podczas ataku, jeśli dasz krok do tyłu, dostaniesz kulę od oddziału zaporowego. Strach zmuszał żołnierzy, by pójść na śmierć. Na to też liczyła nasza mądra partia – przywódca i organizator naszych zwycięstw. Rozstrzeliwano, oczywiście, i po nieudanej bitwie. Stąd zdolność bojowa naszych bohaterskich wojsk.”

„Działania oddziałów [zaporowych] są zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę warunki ogólnego zamieszania, paniki i ucieczek, jak było to, na przykład, pod Stalingradem na początku bitwy. Tam udało się przywrócić porządek za pomocą okrucieństwa. I nawet wtedy okrucieństwo to było trudno uzasadnić. Ale żeby uciekać się do niego pod koniec wojny, przed kapitulacją wroga! Jakaż to była potworna głupota!”

Nikulin, N. N. (2008). Memories of the war [Wspomnienia wojenne]. Hermitage Museum: St. Petersburg, s. 231 (tłum. fragmentu: J. Skowronek¹).

¹
Fragment ten nie został przetłumaczony w ramach polskiego wydania wspomnień Nikulina przywołanego powyżej.

Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza

Jak wymazuje się z pamięci wydarzenia historyczne?

Zajęcia edukacyjne
w klasie

W trakcie lekcji uczniowie zostaną poproszeni o analizę historycznych źródeł pierwotnych o bitwie o Rzew, pochodzących z czasów radzieckich. W ten sposób dojdą do wniosku, że pod względem znaczenia – to jest pod względem strat ludzkich i materialnych – bitwę tę można porównać do innych bitew Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (II wojny światowej): o Kursk i o Stalingrad. Jednocześnie uczniowie zauważą, że bitwa ta została niesłusznie „zapomniana” przez radzieckie państwo. Podczas dyskusji z nauczycielem/lką uczniowie powinni wskazać możliwe powody, dla których zatajono te historyczne fakty oraz skutki ich wymazania z historii. W ramach zadania domowego uczniowie mogą zostać poproszeni o poszukanie informacji dotyczących podobnych wymazanych zdarzeń z czasów II wojny światowej oraz o pomyślenie nad sposobem, w jaki można by uniknąć takich zachowań w przyszłości.

Autorka Anna Czerepowa, nauczycielka historii (Moskwa, Rosja)

Wiek 15+

Przewidywany czas 90 minut

Pytania kluczowe W jaki sposób i dlaczego wymazuje się wydarzenia historyczne? Kto jest za to odpowiedzialny? Czy można tego unikać w przyszłości?

Efekty kształcenia

Uczniowie:

- Dowiedzą się, w jaki sposób wymazywano wydarzenia z historii.
- Rozwiną swoje umiejętności analityczne i krytyczne myślenie.
- Zrozumieją, dlaczego ważne jest pamiętanie i dyskusowanie o wydarzeniach historycznych, które mogą być niewygodne dla państwa i narodu.
- Wykorzystają swoją empatię do poznania sytuacji osób, które cierpią z powodu wymazania ich z historii.
- Przedyskutują swoje opinie o tym, czy tworzenie miejsc pamięci w przyszłości jest ważne.

Zalecenia pedagogiczne

Analiza źródeł historycznych, praca w grupie, dyskusja.

Zanim uczniowie przystąpią do ćwiczenia, powinni mieć już doświadczenie w pracy ze źródłami historycznymi oraz znać specyfikę ich badania. Należy wyjaśnić uczniom, że w trakcie analizy trzeba nie tylko czytać sam tekst, ale pamiętać również, kto był autorem/rką danego tekstu, znać jego/jej pochodzenie i cele oraz okres, w którym powstało dane źródło. Uczniowie powinni być w stanie krytycznie ocenić fakty i opinie pojawiające się w tekście.

Ćwiczenia

Przed zajęciami uczniowie dostają do zapoznania się prospekt, który dotyczy historii upamiętnienia bitwy o Rzew. Tekst zawiera krótkie opracowanie o wspomnieniach o Rzewie w historiografii (patrz – załącznik I).

Etap 1

Wprowadzenie

10 minut

Lekcja zaczyna się dyskusją dotyczącą miejsca upamiętnienia. Uczniowie opisują jego wygląd oraz symbolikę (patrz – zdjęcie powyżej). Nauczyciel/lka informuje grupę, że pomnik ten poświęcony jest bitwie o Rzew i został wzniesiony dopiero w 2020 roku na prośby weteranów bitwy. Nauczyciel/lka facylituje dyskusję o tym, dlaczego niektóre pomniki zostały postawione w czasach ZSRR przez państwo radzieckie, a inne dopiero teraz. Uczniowie wyrażają swoje opinie. Następnie nauczyciel/lka ogłasza temat lekcji – wymazywanie faktów historycznych.

Etap 2

Praca grupowa ze źródłami

20 minut

Uczniowie zostają podzieleni na trzy grupy. Ich zadaniem jest praca ze źródłami historycznymi (patrz – załącznik II). Każda z grup zajmuje się innym problemem dotyczącym bitwy o Rzew. Pierwsza część pracy dotyczy analizy wspomnień radzieckiego oficera walczącego w tej bitwie. Każda z grup otrzymuje inną część tego samego źródła (źródło 1 – wspomnienia Piotra Michina). Po analizie fragmentów dokumentu grupy prezentują wyniki swojej pracy. Uczniowie powinni zapisać najważniejsze słowa kluczowe na kartce tak, aby każda grupa mogła zobaczyć odpowiedzi przed sobą. Słowa kluczowe mogą zostać umieszczone na tablicy, żeby grupy, które pracują z innymi fragmentami miały ogólne pojęcie o powodach wymazania bitwy o Rzew. Po tym zadaniu uczniowie wyciągają wnioski o skali bitwy, by jeszcze lepiej zrozumieć, dlaczego rząd radziecki wolał ukryć jej rezultaty.

Etap 3

Porównanie danych statystycznych

15 minut

Wyliczenie dokładnej liczby ofiar nie tylko bitwy o Rzew, ale całej II wojny światowej jest bardzo trudnym zadaniem. Uczniowie w parach powinni zastanowić się, jakim trudnościom stawiają czoła badacze/czki w trakcie wyliczania strat. Następnie, niech porównają statystyki liczby ofiar z największych bitew II wojny światowej i na tej podstawie wywnioskują, jakie miejsce zajmuje bitwa o Rzew w historii całej wojny (patrz – załącznik III).

Etap 4

Analiza wywiadu dotyczącego pomnika

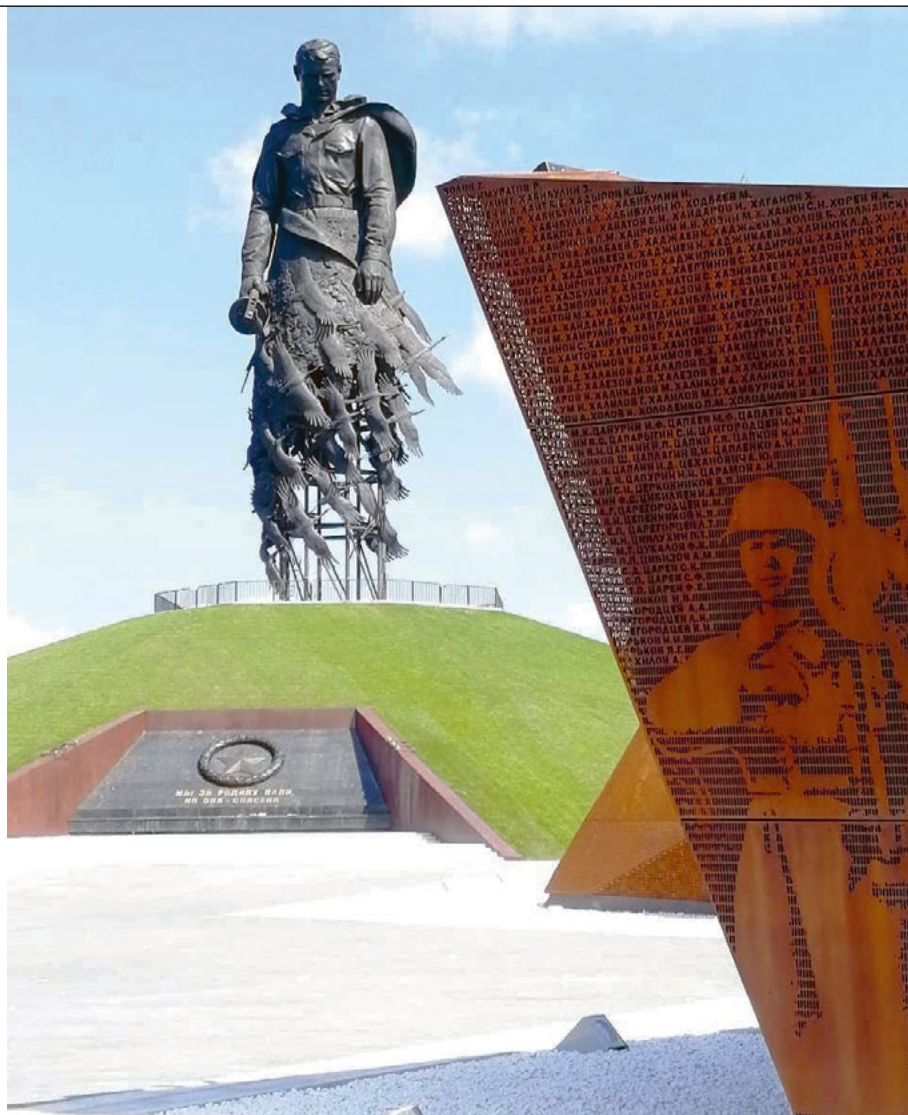
25 minut

Uczniowie czytają fragment wywiadu o rzewskim pomniku, przeprowadzonego z rosyjską historyczką Swietłaną Gerasimową (patrz – załącznik IV). W trakcie czytania wywiadu powinni zastanowić się nad następującymi pytaniami:

- 1 Jakie były cele operacji w Rzewie według historyczki? Porównaj je z tym, czego dowiedziałeś/aś się ze źródła I.
- 2 Czy te cele zostały osiągnięte?
- 3 Jakie są powody – według Gerasimowej – celowego wymazania pamięci o tej bitwie?

**Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza,
Rosja, 2020 rok**

Zdjęcie: Andriej Korobtsov,
CC BY 4.0, Wikimedia
Commons, File:Ржевский_мемориал_30.06.2020.jpg,
dostęp: 18.04.2023.

Etap 5
Dyskusja

20 minut

Przedyskutujcie jako cała klasa następujące pytania:

- 1 Dlaczego niektóre fakty historyczne mogą być ocenione w różny sposób?
- 2 Dlaczego część faktów zostaje zniekształcona albo zatajona?
- 3 Kto na tym traci?

Na sam koniec powróćcie do zdjęcia przedstawiającego pomnik.
Nauczyciel/lka zadaje następujące pytania: czemu należy wznosić pomniki? Jakie funkcje one spełniają?

Opcjonalne zadania domowe:

- 1 Uczniowie mogą zostać zachęceni do poszukania informacji o wydarzeniach II wojny światowej oraz poszukania epizodów i faktów, które zostały zatajone. Nauczyciel/lka w ramach zadania dotyczącego kwerendy może poprosić uczniów o zastanowienie się, kto i dlaczego odniósł korzyści z zatajenia, a także kto na nim ucierpiał. Nauczyciel/lka może również zachęcić uczniów do przedyskutowania tego, w jaki sposób zapobiegać wymazywaniu wydarzeń w przyszłości.
- 2 Poziom zaawansowany: Uczniowie zostają zachęceni do dowiedzenia się więcej o historycznej pamięci o wojnach ich państwa. Ich zadaniem jest przeczytać w podręczniku do historii o jakiegokolwiek bitwie i zastanowić się, jak informacje o niej są przekazywane w państwowej narracji: czy jest to tragiczne, wstydlive czy bohaterskie wydarzenie? Dlaczego pamięć narodowa zajmuje się głównie bohaterską częścią historii, a nie tą nieprzyjemną dla narodu?

Ewaluacja

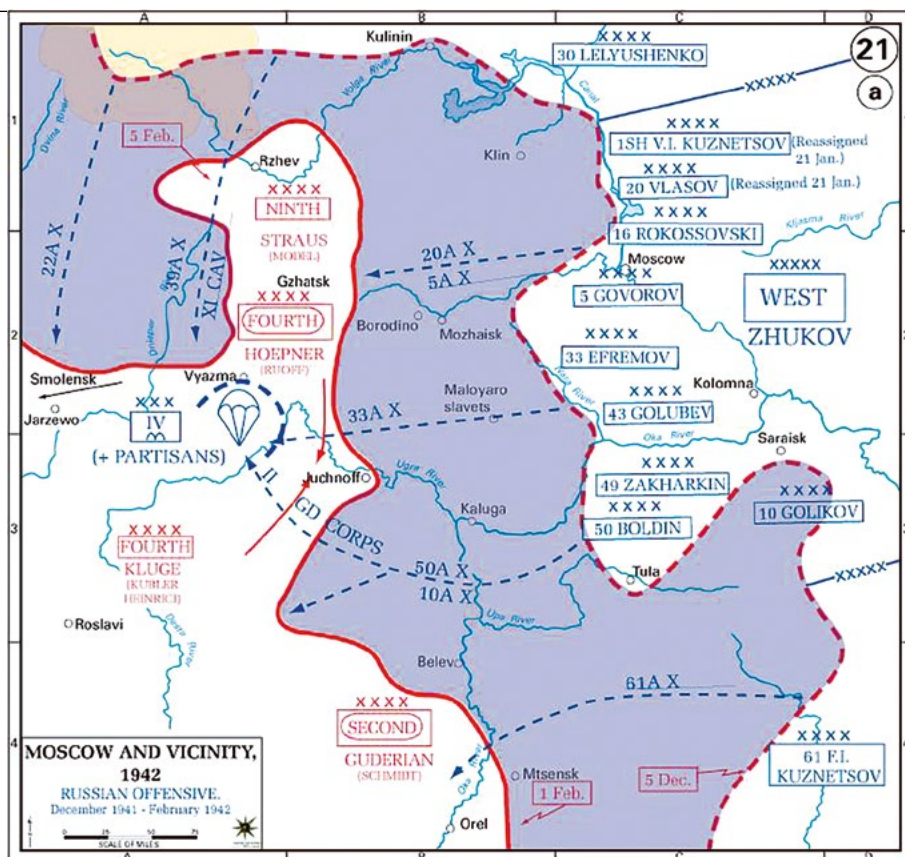
Zaproponowane aktywności zakładają aktywne uczestnictwo oraz zaangażowanie uczniów w wykonywanie zadań – nauczyciel/lka może oceniać zaangażowanie, trafność odpowiedzi odnalezionych w dokumentach historycznych oraz wiarygodność cytatów.

Nauczyciel/lka może ocenić wykonanie zadania zgodnie z podanymi wymaganiami:

- Dokładność podanych faktów.
- Różnorodność użytych przez uczniów źródeł historycznych.
- Zasadność i słuszność wniosków wyciągniętych przez uczniów.

Mapa bitwy o Rżew, 1941-42

Zdjęcie: History Department of the United States Military Academy, domena publiczna, Wikimedia Commons, File:Rzhev_salient_1941-1942.jpg, dostęp: 18.04.2023.

Słowniczek pojęć

Przyczółek – tutaj: strategicznie ważny fragment terenu przy moście lub innym miejscu umożliwiającym przejście przez zbiornik wodny.

Grupa Armii Środek (niem. Heeresgruppe Mitte) – jedna z dwóch grup armii niemieckiej, które walczyły na froncie wschodnim w trakcie II wojny światowej.

Natarcie – operacja wojskowa polegająca na agresywnym rzucie wojsk w celu zajęcia obcego terytorium lub osiągnięcia wyznaczonego celu (strategicznego, operacyjnego czy taktycznego). Inną nazwą stosowaną na natarcie jest inwazja, ofensywa czy – bardziej ogólny – atak.

Najwyższe Dowództwo – najwyższy szczebel operacyjny sił zbrojnych danego państwa lub koalicji, zazwyczaj działający w trakcie wojny i czasami w trakcie pokoju. W czasie II wojny światowej w ZSRR głową Najwyższego Dowództwa był Józef Stalin.

Występ – element pola walki wystający w głąb terytorium wroga, zwany też wyrzuczeniem. Występ jest otoczony z wielu stron przez wroga, co sprawia, że o wiele łatwiej jest zniszczyć wojska zajmujące ten teren. Zwróć uwagę na poniższy obraz bitwy pod Kurskiem, wizualny przykład występu:

Zadanie domowe dla uczniów

Przeczytaj poniższy tekst o bitwie o Rżew i zbiorowej pamięci. W trakcie lektury zastanów się nad następującymi pytaniami:

- 1 Jak z czasem zmieniało się nastawienie rosyjskich urzędników i historyków wobec bitwy o Rżew?
- 2 Do czego mogą prowadzić – według ciebie – konsekwencje wymazywania porażek i niepowodzeń z historii?
- 3 Czy uważasz, że obywatele mogą wpłynąć na to, by wydarzenia historyczne nie były wymazywane i przekształcane przez organy państwowe?

Bitwa o Rżew – bitwa stoczona między rosyjskimi a niemieckimi siłami zbrojnymi w trakcie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej na terenie występu rżewskiego (Rżew-Wiaźma) od 5 stycznia 1942 roku do 21 marca 1943 roku (z przerwami trwającymi od 1,5 do 3 miesięcy). W jej trakcie odbyły się cztery natarcia radzieckich wojsk, których celem było pokonanie głównych sił Grupy Armii Środek, wyzwolenie miast takich jak Rżew, Syczowka czy Wiaźma oraz wyeliminowanie w ten sposób występu Rżew-Wiaźma. Bitwa zakończyła się odwołaniem Wehrmachtu z występu Rżew-Wiaźma 5 marca 1943 roku.

W radzieckiej historiografii wydarzenia z lat 1942-1943 na występie rżewskim nie były rozpatrywane jako całość, tym bardziej nie były klasyfikowane jako bitwa. Jej opis nie został zawarty w sześciotomowej *Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej* ani w *Encyklopedii radzieckiego wojska*, ani w innych oficjalnych publikacjach z okresu istnienia ZSRR.

We współczesnej Rosji termin „bitwa o Rżew” został wprowadzony do historiografii przez współczesnych niezależnych historyków i historyczki: S.A. Gerasimową, O.A. Kondratiewa i innych. Słuszność ich wniosków (działania na występie powinny być widziane jako „bitwa o Rżew”) została rozpoznana na oficjalnym poziomie po pewnym czasie – w *Wielkiej Rosyjskiej Encyklopedii* bitwy pod Rżewem (1942-1943) są uważane za ciąg radzieckich operacji ofensywnych. Bezpośrednie wezwanie zostało opublikowane w oficjalnym czasopiśmie *Przegląd rosyjskiego wojska*: „Przywrócenie prawdy historycznej wymaga wprowadzenia konceptu bitwy o Rżew do akademickiego dyskursu i uznanie jej za równie ważną co inne istotne bitwy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jak bitwa o Moskwę, bitwa o Leningrad, bitwa na Kaukazie”.

Wojna w strefie przyczółka Rżew-Wiaźma nie były chwalebne dla radzieckiej strony: przez długi czas duża grupa niemieckiej armii stacjonowała niedaleko stolicy państwa. Wszystkie próby jej wyeliminowania przez Najwyższe Dowództwo mimo ogromnych strat spełzły na panewce, za co naczelny dowódca zachodniego frontu Iwan Koniew został zdymisjonowany. Po wojnie władze państwowe próbowały „zapomnieć” o tych wydarzeniach.

Źródło: Adaptacja artykułu „Battles of Rzhev” [„Bitwy o Rżew”], Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Battles_of_Rzhev, dostęp: 14.11.2022.

Wspomnienia radzieckiego oficera Piotra Michina z bitwy o Rżew

Grupa 1

Przeczytaj poniższy fragment wspomnień Piotra Michina, radzieckiego oficera, który walczył w bitwie o Rżew. Jak oficer charakteryzuje tę bitwę? Podkreśl słowa kluczowe, które popierają twoją odpowiedź.

„W czasie mojej trzyletniej służby frontowej brałem udział w wielu bitwach, ale raz za razem moje myśli i bolesne wspomnienia ogniskują się na walkach o Rżew. To straszne pomyśleć, ile ludzi tam zginęło! Bitwa rżewska była istną maszynką do mięsa, a miasto Rżew było centralnym punktem tej rzezi. Nigdy więcej nie widziałem czegoś podobnego w czasie wojny. Ale dla mnie i dla moich towarzyszy broni była to także surowa szkoła wojny (...)”¹.

Moja historia o bitwach w Rżewie i wokół niego jedynie w niewielkim stopniu rzuca światło na zanurzoną część góry lodowej, jaką jest tragedia rżewska. To jest tylko to, co sam widziałem i czego doświadczyłem (...).

Minęło ponad 60 lat, odkąd zakończyła się bitwa o Rżew. Pomimo jej ogromu, który wcale nie był mniejszy niż bitew o Stalingrad czy Kursk, niewiele ludzi o niej wie. Tylko weteran, który znajdował się w tej maszynie do mięsa, nigdy tego nie zapomni.”

Fragment tłumaczenia w ramach polskiego wydania wspomnień Michina: Michin, P. (2011). *Artylerzysta Stalina*, Michulec, R. (tłum.). Wydawnictwo Bellona: Warszawa, s. 51. Ze względu na różnice między polskim wydaniem a rosyjską wersją zawartą w materiałach, pozostałe fragmenty zostały przytoczone w przekładzie własnym tłumacza.

Przeczytaj poniższy fragment wspomnień Piotra Michina, radzieckiego oficera, który walczył w bitwie o Rżew i wyjaśnij znaczenie tej bitwy. Swoje argumenty wesprzyj cytatami oraz słowami z podanego fragmentu.

“Występ rżewski miał 530 kilometrów wzdłuż frontu i wychodził 160 kilometrów za miasto Wiaźma. Było to tylko 150 kilometrów od Moskwy. Zarówno Stalin, jak i Hitler byli świadomi znaczenia tego przyczółka i dlatego pierwszy z nich dążył do zlikwidowania go za wszelką cenę, a drugi do utrzymania go niezależnie od kosztów. Następujące fakty przedstawiają wielkie zainteresowanie, jakie zarówno Hitler, jaki i Stalin przejawiali walkami o Rżew. Gdy niemieckie wojska opuściły Rżew, Hitler chciał usłyszeć o wybuchu mostu na Wołdze przez telefon. Stalin, który nigdy nie był na froncie, nie mógł się oprzeć, by po sześciu miesiącach od zakończenia walk odwiedzić Rżew. To właśnie tam podpisał on rozkazy o pierwszym hołdzie złożonym na cześć wyzwolenia Orła i Biełgorodu.

Bitwy przy Rżewie były dowodzone przez wybitnych dowódców naszej strony: marszałkowie Stalin, Żukow, Koniew, Wasilewski, Sokołowski. Ale Rżew nigdy nie został zdobyty.

Niemcy nazywali Rżew w różny sposób: „kluczem do Moskwy”, „pistoletem wycelowanym w moskiewską pierś”, „trampoliną do wskoczenia do Moskwy”. Walczyli dziko, by go zdobyć.”

Przeczytaj poniższy fragment wspomnień Piotra Michina, radzieckiego oficera, który walczył w bitwie o Rzew. Jakie są wyjaśnienia autora dotyczące wymazania z historii informacji o bitwie o Rzew? Poprzyj swoją odpowiedź cytatami z tekstu.

„W wyniku likwidacji występu Rzew-Wiaźma zagrożenie dla Moskwy zostało ostatecznie usunięte, jednak fakt, że Rzew nie został przez nas zdobyty – tak, jak rozkazał Stalin – w styczniu albo w sierpniu 1942 roku i został porzucony przez Niemców dopiero w marcu 1943 roku, nie przyniósł zaszczytu naszemu dowództwu. To dlatego walczący tam dowódcy tak haniebnie milczeli o rzewskich walkach. To milczenie zniweczyło heroiczne starania, nieludzkie próby, odwagę i ofiary milionów radzieckich żołnierzy, którzy walczyli o Rzew. Było to zdradą i obrazą pamięci prawie miliona zmarłych, których szczątki w większości do dzisiaj nie zostały w dalszym ciągu pochowane – wydaje się, że nie jest to tak ważne.

Bitwa o Rzew jest najbardziej tragiczną, najkrwawszą i najbardziej nieudaną ze wszystkich bitew przeprowadzonych przez naszą armię. Zazwyczaj nie piszemy o porażkach. Długa wojna nie może jednak składać się tylko z samych zwycięstw. Czy tragedia milionów nie jest ważniejsza od wątpliwego honoru nawet najważniejszego munduru?! Edukacja patriotyczna nie ucierpi od pokazania heroizmu i tragedii żołnierzy, którzy złożyli siebie w ofierze w imię zwycięstwa w nieudanych operacjach wojskowych.”

Źródło: Michin, P. (2006). Артиллеристы, Сталин дал приказ! [Artylerzyści, Stalin wydał rozkaz!]. Yauza: Moskwa, (tłum. fragmentów: J. Skowronek).

Dane statystyczne z bitew II wojny światowej: straty armii ZSRR

	Liczba żołnierzy na początku operacji Straty ludzkie w operacji	Straty ludzkie w operacji			
		Straty bezpowrotne	Straty medyczne	Wszystkie straty	Średnia dzienna
<u>Strategiczna operacja zaczepna Rzew-Wiaźma</u> (8 stycznia – 20 kwietnia 1942)	1 059 200	272 320	504 569	776 889	7 543
<u>Strategiczna operacja zaczepna Stalingrad</u> (19 listopada 1942 – 2 lutego 1943)	1 143 500	154 885	330 892	485 777	6 392
<u>Strategiczna operacja obronna Kurska</u> (5-23 lipca 1943)	1 272 700	70 330	107 517	177 847	9 360
<u>Strategiczna operacja ofensywna Orzeł (operacja "Kutuzow")</u> (12 lipca – 18 sierpnia 1943)	1 287 600	112 529	317 361	429 890	11 313

Dane statystyczne z bitew II wojny światowej: straty armii ZSRR. Kriwoszejew, G. F. (red.) (1993). *Потери Вооруженных Сил Ссср В Войнах, Боевых Действиях И Военных Конфликтах* [Straty sił zbrojnych ZSRR w wojnach, działaniach wojennych i konfliktach zbrojnych], Wydawnictwo Wojeņizdat: Moskwa, s. 176.

Fragment z wywiadu z historyczką Swietlaną Gerasimową

„Budowa rżewskiego pomnika radzieckiego żołnierza w pobliżu wsi Choroszewo w obwodzie twerskim wzbudziła zainteresowanie społeczeństwa wydarzeniami Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, które miały miejsce w latach 1942-1943 w pobliżu Rżewa. Celem było pokonanie wojsk Grupy Armii Środek (*Heeresgruppe Mitte*), które stanowiły realne zagrożenie dla stolicy ZSRR Moskwy. Zadanie zabezpieczenia Moskwy, rozpoczęte w styczniu 1942 roku, zostało zrealizowane tylko częściowo do marca 1943 roku. W ten sposób bitwa, nazwana rżewską od nazwy małego rosyjskiego miasta, trwała 15 miesięcy. Jej zasięg terytorialny wzdłuż frontu jest imponujący – od 600-700 km na początku 1942 roku do 530 km w marcu 1943 roku. Innymi słowy, bitwa o Rżew nie toczyła się o jedno miasto, tylko o to, by zlikwidowano ważny niemiecki przyczółek.

W czasach sowieckich wydarzenia w rejonie występu Rżew-Wiaźma zostały częściowo zatuszowane. W naszych czasach oficjalna historiografia wojskowo-historyczna tylko we fragmentach przedstawia działania wojenne w centralnym sektorze frontu radziecko-niemieckiego od stycznia 1942 roku do marca 1943 roku. Można to wytłumaczyć tym, że działania wojsk radzieckich, mimo wszystkich ciężkich strat ludzkich, nie osiągnęły w pełni swoich celów. Nie udało się ostatecznie pokonać wojsk Grupy Armii Środek na przyczółku Rżew-Wiaźma, więc dowództwo sowieckie uznało te operacje za nieudane. Tak, Niemcy sami opuścili ten teren, a raczej zostali wycofani przez dowództwo Wehrmachtu. Można też przyjąć, że wymazywanie tych operacji tłumaczy fakt, że oddziałami biorącymi w nich udział dowodzili najśłynniejsi dowódcy Wielkiej Wojny Ojczyźnianej – Żukow i Koniew.”

Źródło: Buszew, A. (2019). „Историк раскрыла малоизвестные страницы Ржевской битвы” [„Historyczka odświeża mało znane fakty bitwy o Rżew”]. *Rossijskaja Gazeta*, 19 czerwca, <https://rg.ru/2019/06/19/reg-cfo/istorik-rasskryla-maloizvestnye-stranicy-rzhevskoj-bitvy.html>, dostęp: 29.01.2023.

Instrukcje dotyczące wizyty w miejscu pamięci

Marcus Chavasse
Anna Skiendziel

W trakcie wizyty w miejscu pamięci z uczniami należy pamiętać o zasadach zachowania i konkretnych regułach, które mogą dotyczyć danego miejsca. Odpowiednie zachowanie jest ważne nie tylko dlatego, żeby uniknąć przeszkadzania innym gościom, ale również by okazać właściwy szacunek miejscu i upamiętnionym ludziom. Wskazane jest również poinformowanie uczniów, czy istnieją konkretne reguły dotyczące miejsca, np. wytrzymałe buty i stosowne ubrania. Aby uniknąć jakiegokolwiek konfrontacji, wyjaśnienie powinno nastąpić przed przybyciem na miejsce, w klasie lub w drodze (np. w autobusie). Oczywiście, różne typy miejsc pamięci wymagają różnych rodzajów przygotowania się. Ten krótki rozdział zawiera ogólny przegląd rzeczy, które należy wziąć pod uwagę przygotowując wizytę. Pozostawiamy do uznania nauczyciela decyzję, które punkty odnoszą się do danej wizyty.

Miejsca pamięci jako miejsca refleksji i szacunku: jak się zachowywać

Dobrym pomysłem jest spytanie uczniów przed wizytą o to, jak ich zdaniem powinni się tam zachowywać. Pytanie to jest dobrym punktem wyjścia do dyskusji o zachowaniu i jakichkolwiek oficjalnych wskazówek z danego miejsca, a jednocześnie daje uczniom możliwość zainicjowania dyskusji. Następujące punkty mogą nie być oficjalnymi zasadami, lecz są istotnymi aspektami zachowania, które należy przedyskutować.

Istnieje wiele miejsc upamiętniających zmarłych, np. pomniki wojenne, obozy koncentracyjne czy zwykłe tabliczki poświęcone poszczególnym osobom, jak np. Kamienie Pamięci (Stolpersteine). Ogólną zasadą jest, że właściwym sposobem oddania szacunku w tych miejscach jest zachowanie milczenia i prywatna refleksja. W zależności od wieku i osobowości, wielu uczniów w wieku szkolnym może mieć z tym trudności, ale należy im uświadomić, że jest to oczekiwane. Z tego samego powodu uczniowie powinni powstrzymać się od biegania i zabawy w takich miejscach pamięci; powinni szanować wszystkie części pomnika i trzymać się wyznaczonych ścieżek tam, gdzie jest to konieczne. Miejsce pamięci nie jest takim samym miejscem jak park, nawet jeśli wygląda identycznie. Przydatnym porównaniem może być użycie cmentarza jako przykładu: jak tam uczniowie by się zachowywali?

Uczniowie powinni zostać poinformowani, że są chwile i miejsca, w których można zadawać pytania i że nie zawsze jest na nie czas w trakcie zwiedzania miejsca pamięci. W zależności od zaleceń pedagogicznych, najlepszym momentem na zadawanie pytań może być droga powrotna z miejsca pamięci lub powrót do klasy; może też być właściwe zadawanie pytań podczas całej wizyty. Nauczyciel powinien wcześniej jasno określić te granice.

Jest prawdopodobne, że podczas wizyty w miejscu pamięci będą inne grupy lub goście. Uczniowie powinni szanować nie tylko samo miejsce, ale także innych odwiedzających. Obejmuje to zachowanie ciszy i nieprzeszkadzanie innym, trzymanie się razem lub w grupie, słuchanie i podążanie za przewodnikiem oraz okazywanie postawy pełnej szacunku. Należy pamiętać, że ludzie mogą oddawać cześć na przykład krewnym.

Oficjalne zasady i regulacje

Większość miejsc pamięci ma swoje własne zasady i przepisy, których należy przestrzegać. Obowiązkiem nauczyciela jest zapoznanie się z nimi i poinformowanie klasy przed wizytą. Poniżej znajduje się ćwiczenie, które można wykorzystać, aby pomóc uczniom zastanowić się, jakie zasady mogą obowiązywać i, co ważniejsze, dlaczego te zasady istnieją. Takie reguły mogą obejmować (i nie muszą ograniczać się do):

- Założenia odpowiednich ubrań – do pogody, kultury czy religii
- Robienia zdjęć
- Używania telefonów komórkowych
- Dozwolonego rozmiaru bagaży
- Jedzenia czy picia
- Słuchania muzyki
- Jeżdżenia na rowerze

Rzeczy, o których należy pamiętać: ostateczna lista

Organizatora wizyty dotyczy również szereg formalności, które należy uwzględnić przy planowaniu, na przykład:

- Czy miejsce znajduje się wewnątrz budynku czy na otwartym powietrzu?
- Czy miejsce jest publiczne czy prywatne?
- Czy należy zarezerwować wizytę?
- Czy miejsce dostępne jest za darmo, czy należy kupić bilety?
- Ile zajmuje wizyta?
- Czy konieczne jest posiadanie przewodnika?
- Od jakiego wieku wskazane jest odwiedzenie miejsca?
- Czy miejsce jest dostosowane do potrzeb osób z niepełnosprawnościami?
- Czy należy okazać jakiegokolwiek dokumenty (np. legitymację szkolną, dowód osobisty)?

Pomyśl o tych wymaganiach przed planowaniem wizyty, aby mieć pewność, że wszystko pójdzie gładko. Oczywiście wizyta w miejscu pamięci może być przytłaczającym doświadczeniem i wywołać nieprzewidywalne reakcje wśród uczniów. Podczas wszystkich etapów przygotowawczych organizator powinien zachować spokój i dać uczniom poczucie komfortu. Dobre zaplanowanie może zapewnić wszystkim bezstresowe doświadczenie.

Rozumienie zasad: krótkie ćwiczenie

Poniższe krótkie ćwiczenie (15-20 minut) można wykorzystać w ramach przygotowania do wizyty w miejscu, w którym obowiązują zasady i przepisy. Ma ono na celu wyjaśnić uczniom, dlaczego takie zasady istnieją.

- 1 W parach uczniowie zastanawiają się nad wymyśleniem pięciu zasad, których mogą oczekiwać w odwiedzanym miejscu pamięci.
- 2 Następnie każda para dołącza do innej (metoda kuli śnieżnej), porównuje swoje odpowiedzi i tworzy listę pięciu zasad, z którymi wszyscy się zgadzają.
- 3 Gdy każda z grup sformułuje już pięć zasad, uczniowie analizują każdą zasadę i dodają do niej zdanie zaczynające się od „ponieważ”, np. „Nie przerywaj przewodnikowi, ponieważ...”. Zastanowienie się nad tym, dlaczego zasada została wprowadzona, pomoże zrozumieć uczniom konieczność stosowania się do niej.
- 4 Na samym końcu każda grupa wybiera osobę, która odczyta zestaw zasad klasie.

W tym ćwiczeniu słowo „szacunek” będzie się prawdopodobnie często pojawiać. Jeśli zostanie czasu, można przeprowadzić krótką dyskusję na temat znaczenia szacunku, tzn. kogo się szanuje i dlaczego.

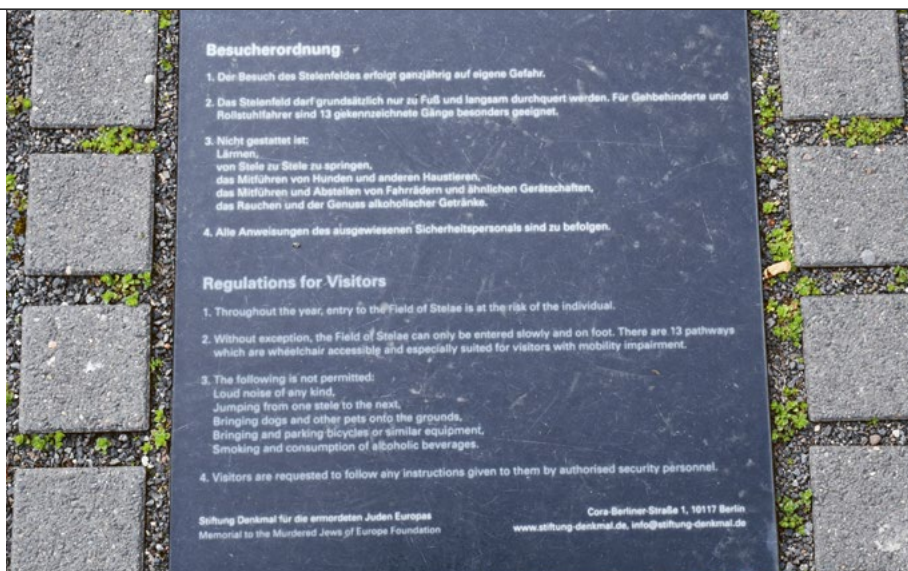
Znak proszący o ciszę i szacunek na cmentarzu w Arlington, Virginia, USA

Zdjęcie © Arlington Cemetery, wszystkie prawa zastrzeżone.

Przykład przepisów dla odwiedzających. Zdjęcie zrobione przy Pomniku Pomordowanych Żydów Europy w Berlinie, w Niemczech

Zdjęcie: Vasyatka1, CC CA-BY 4.0, Wikimedia Commons, File:Memorial_to_the_Murdered_Jews_of_Europe_-_Regulations_for_Visitors.jpg, dostęp: 18.04.2023.

Przykład przepisów dla odwiedzających Auschwitz-Birkenau

Źródło: Białecka, A., Oleksy, K., Regard, F., Trojański, P. (red.) (2010). *European pack for visiting Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum: Guidelines for teachers and educators*. Strasbourg: Council of Europe, https://auschwitz.org/gfx/auschwitz/userfiles/auschwitz/inne/european_pack_for_visiting_auschwitz.pdf, dostęp: 18.04.2023.

Lista podobnych miejsc pamięci

Marcus Chavasse

Poniżej znajduje się niekompletna lista miejsc pamięci o II wojny światowej w Europie, które mogą zostać użyte razem z metodologiami zaprezentowanymi w sekcji „Zajęcia edukacyjne” tego przewodnika. Lista ta ma na celu a) podanie konkretnych przykładów, które mogą zostać wykorzystane w trakcie zajęć edukacyjnych oraz b) posłużenie jako inspiracja dla edukatorów do myślenia o miejscach pamięci w ich środowisku, które mogą zostać odwiedzone i/lub być analizowane w trakcie zajęć.

Obok podstawowych informacji o miejscu pamięci, ten dodatek zawiera sugestie, jak można nauczać o miejscu pamięci lub włączyć je do lekcji.

Lista miejsc pamięci jest zgodna z kategoriami przedstawionymi w części „Zajęcia edukacyjne”:

Oficjalne pomniki kampanii wojskowych

Zobacz: „Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni”, „Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza”, „Dom Pawłowa i Młyn Gerharda”

Oficjalne pomniki ofiar

Zobacz: „Obozy koncentracyjne i obozy zagłady”, „Pomnik ofiar getta w Kiszyniowie”, „Pomnik Katyński”

Muzea poświęcone historycznym wydarzeniom

Zobacz: „Muzeum Berlin-Karlhorst”

Nieoficjalne pomniki/ inicjatywy oddolne i prywatne

Zobacz: „Kamienie pamięci”

Oficjalne pomniki kampanii wojskowych

Pomnik dla kobiet II wojny światowej

Londyn, Wielka Brytania, 2005 rok

Pomnik kobiet II wojny światowej w Londynie, Anglia, 2014 rok

Zdjęcie: Andrew Shiva, CC BY-SA 4, Wikimedia Commons, File:[UK-2014-London-Monument_to_the_Women_of_World_War_II_\(1\).jpg](#), dostęp: 12.02.2023.

Zajmuje on symboliczne miejsce w pobliżu Downing Street w Londynie i jest jednym z niewielu pomników wojennych poświęconych wyłącznie kobietom zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i w Europie. Różne ubrania symbolizują niezliczoną ilość zawodów i ról, jakie podejmowały kobiety w czasie wojny, w tym rolnictwo, pielęgniarstwo, pracę w fabryce i pracę w Royal Navy.

Sugestia dla nauczycieli

→ Istotna rola kobiet podczas II wojny światowej we wszystkich krajach jest tematem, który może być niedostatecznie reprezentowany w klasach.

Dlatego też „herstoria” – w opozycji do historii – staje się coraz bardziej popularna w edukacji historycznej. Ten pomnik może być wykorzystany jako punkt

wyjścia do dyskusji o mniej znanych aspektach II wojny światowej lub o historii osobistej/lokalnej z udziałem konkretnych kobiet znanych uczniom.

Narodowy pomnik wojny zimowej

Helsinki, Finlandia, 2017 rok

Narodowy pomnik wojny zimowej w Helsinkach, Finlandia, 2017 rok

Zdjęcie: Heikki Kastemaa, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, File:Pekka_Kauhanen_Bringer_of_Light_2017.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Pierwsza wojna sowiecko-fińska, znana także pod nazwą wojny zimowej, rozpoczęła się po inwazji sowieckiej na Finlandię w 1939 roku. Wewnątrz pomnika, który przedstawia osłabioną, ale wciąż stojącą Finlandię, znajduje się 105 fotografii, które pokazują różne aspekty trwającej 105 dni wojny, w tym znaczenie pomocy międzynarodowej, wkład kobiet i wpływ na życie codzienne.

Sugestia dla nauczycieli

→ Ten pomnik można wykorzystać do badania ciągłego znaczenia pamięci o II wojnie światowej oraz szczególnego kontekstu pamięci, w którym obecnie żyjemy. Zainaugurowany w 2017 roku, obiekt ten jest bardzo aktualnym pomnikiem, który rodzi ciekawe pytania do dalszej dyskusji: dlaczego

powstał dopiero w 2017 roku? Czym różni się on od wcześniejszych pomników? W jaki sposób upamiętnia różne aspekty wojny? Jaki wpływ na rozwój takiego pomnika ma nasze obecne społeczeństwo i/lub rząd?

→ Każdy kraj europejski ma jeden lub więcej oficjalnych

pomników II wojny światowej ilustrujących specyficzną narodową pamięć historyczną (w danym czasie). Ciekawym ćwiczeniem mogłoby być porównanie różnych pomników narodowych i sprawdzenie, co mówią one o kulturze pamięci danego miejsca.

Pomnik Francji Walczącej

Paryż, Francja, 1960 rok

Pomnik Francji Walczącej w Paryżu, Francja, 2006 rok.

Zdjęcie: CaptainHaddock, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, File:Mont-Valerien_croix_de_Lorraine.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Jest to najważniejszy pomnik upamiętniający żołnierzy francuskich, którzy walczyli w II wojnie światowej. Znajduje się on w miejscu średniowiecznego fortu, przekształconego przez Niemców w czasie II wojny światowej w miejsce egzekucji. Symbolicznie pochowano tu 17 osób: bojowników z Francji, Senegalu, Maroka, Tunezji i francuskich wysp Pacyfiku, a także członków francuskiego ruchu oporu i jeńców wojennych. Znajduje się tu również 16 rzeźb reliefowych symbolizujących różne aspekty i etapy wojny.

Sugestia dla nauczycieli

→ Ten pomnik przywołuje globalną skalę II wojny światowej, która może być przytłaczająca. Zadanie fotograficzne lub arkusz obserwacji pomnika (zobacz „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik poległych na

przyczółku Śerpeni”) może pomóc skupić uwagę uczniów podczas zwiedzania takiego miejsca.

→ Pomnik ten podkreśla wkład nie-Europejczyków w II wojnę światową. Po wszystkich

stronach walczyli żołnierze kolonialni: Hindusi w armii brytyjskiej, żołnierze z Azji Środkowej w Armii Czerwonej, itd. Może to pomóc uczniom zrozumieć zasięg wojny, a także jej współczesne znaczenie w innych krajach.

Kompleks Twierdza Brzeska

Brześć, Białoruś, 1971 rok

Rzeźba Męstwo w
Twierdzy Brzeskiej,
Białoruś, 2014 rok

Zdjęcie: Alexxx1979,
CC BY-SA 4.0,
Wikimedia Commons,
File:Brest_Brest_
Fortress_Monument_
Courage_9132_2150.jpg,
dostęp: 12.02.2023.

W 1941 roku wojska niemieckie zaatakowały Twierdzę Brzeską, zaskakując radzieckich obrońców. Nastąpiło oblężenie, a po kilku dniach naziści przejęli kontrolę nad twierdzą, która stała się ważnym symbolem oporu w Związku Radzieckim. W kompleksie znajdują się ogromne posągi, w tym rzeźba Męstwo (na zdjęciu), wieczny płomień, muzeum i obelisk w kształcie bagnetu.

Sugestia dla nauczycieli

→ Ten kompleks zabytków jest duży i może być przytłaczający. Zadanie fotograficzne lub arkusz obserwacji pomnika (patrz: „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni”) może pomóc skupić uwagę uczniów podczas zwiedzania tego miejsca.

→ Ponieważ Sowieci zostali tu pokonani, radzieccy history-

cy i naukowcy w dużej mierze ignorowali ten temat aż do niedawna. Zobacz „Zajęcia edukacyjne”: „Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza” i „Pomnik katyński”, aby poznać podobne historie przemilczania wydarzeń historycznych.

→ W 2014 roku rzeźba „Męstwo” otrzymała tytuł „Najbrzydszego pomnika świata” od CNN, która następ-

nie przeprosiła po oburzeniu w Rosji i na Białorusi. Studiowanie współczesnych postaw wobec pomników może być równie ciekawe jak studiowanie historii i samych pomników. Pytania na temat współczesnego znaczenia pomników można znaleźć w „Zajęciach edukacyjnych”: „Pomnik poległych na przyczółku Śerpeni”.

Oficjalne pomniki ofiar

Centrum Upamiętnienia Holokaustu w Babim Jarze

Kijów, Ukraina, 2016 rok

Pomnik żydowskich ofiar reżimu nazistowskiego w kompleksie muzealnym Babi Jar, Kijów, Ukraina, 2015 rok

Zdjęcie: Prymasal, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons, File:Комплекс_пам'яток_в_урочищі_Бабин_Яр_Київ_Дорогожицька_вул.,_вул. jgp, dostęp: 18.04.2023.

To centrum pamięci jest częścią większego kompleksu znajdującego się w miejscu kilku nazistowskich masakr Żydów podczas II wojny światowej. Początkowo kompleks funkcjonował jako pomnik Holokaustu, obecnie zawiera również inne pomniki: Hołodomoru (Wielkiego głodu na Ukrainie), ofiar lawiny błotnej w Kureniwce z 1961 roku, a ostatnio rosyjskiej inwazji na Ukrainę. W 2022 roku pomnik został uszkodzony przez rosyjskie ataki.

Sugestia dla nauczycieli

→ Ten kompleks pomników jest duży i może być przytłaczający. Zadanie fotograficzne lub arkusz obserwacji pomnika (patrz: „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni”) może

pomóc skupić uwagę uczniów podczas zwiedzania takiego miejsca.

→ Miejsce pamięci ma długą i ciekawą historię. Można je włączyć do lekcji o „ukrywaniu” historii (patrz:

„Zajęcia edukacyjne”: „Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza”), ponieważ Związek Radziecki odradzał podkreślanie znaczenia zamordowanych tu Żydów.

Lokalne pomniki ofiar wojen

Cała Europa, różne okresy

Pomnik poległych żołnierzy w I i II wojnie światowej w Otley, Anglia, 2017 rok

Zdjęcie © Mike Coyle / Imperial War Museum, wszystkie prawa zastrzeżone.

Często małe i niepozorne, składające się z krzyża i tablicy z nazwiskami, pomniki takie istnieją w całej Europie: nie są to duże pomniki narodowe przeznaczone dla „wszystkich”, ale raczej mniejsze pomniki poświęcone konkretnym żołnierzom z danego miasta lub wsi, którzy zginęli podczas wojny. W niemal każdej wsi, miasteczku i mieście w Europie znajduje się jeden. Już sam ten fakt wskazuje na ogromną skalę I i II wojny światowej.

Sugestia dla nauczycieli

→ Studiowanie takich pomników ma wiele zalet, między innymi pozwala dowiedzieć się więcej o lokalnej historii oraz można je łatwo odwiedzić. Aby wzbogacić studium

historii lokalnej, uczniowie mogą zostać poproszeni o zbadanie a) budowy i/ lub renowacji pomnika, jak to było relacjonowane i czy zmieniało się to w czasie, lub b) ceremonii,

które odbywają się przy pomniku i porównanie ich z ceremoniami odbywającymi się przy większych, narodowych pomnikach: jakie są podobieństwa i różnice?

Cmentarz rumuńskich żołnierzy w Țiganca

Țiganca, Mołdawia, 2010 rok

Cmentarz rumuńskich żołnierzy w Țiganca, Mołdawia, 2022 rok

Zdjęcie: © Kristina Smolijaninovaite, wszystkie prawa zastrzeżone.

Na tym cmentarzu na terenie dzisiejszej Mołdawii pochowani są rumuńscy żołnierze. Podczas operacji jasko-kiszyniowskiej w 1944 roku (patrz: „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik poległych na przyczółku w Șerpeni”), armia rumuńska przeszła na stronę aliantów. Doprowadziło to do tego, że rumuńscy żołnierze byli w dużej mierze ignorowani w powojennej pamięci historycznej przez obie strony. Otwarcie tego cmentarza było ważnym krokiem w uporaniu się z tą traumą.

Sugestia dla nauczycieli

→ Podczas II wojny światowej było wiele teatrów działań wojennych, a żołnierze wroga padali na różnych terenach. W całej Europie znajdują się cmentarze żołnierzy wroga. Kluczowe pytanie brzmi: kto powinien dbać o takie miejsca? Na przykład w Rosji kluczowe znaczenie dla ich utrzymania mają inicjatywy lokalne, natomiast niemiec-

ka organizacja Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge jest odpowiedzialna za utrzymanie niemieckich grobów wojennych w Europie i Afryce Północnej. To miejsce pamięci może zapoczątkować ciekawą dyskusję o miejscach pamięci w dzisiejszych czasach, ich wykorzystaniu i przydatności.

→ Historycy twierdzą, że operacje jasko-kiszyniowskie, zwłaszcza pierwsza, zostały niemal całkowicie pominięte w radzieckich archiwach i historiografii. Zobacz „Zajęcia edukacyjne”: „Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza”, aby zapoznać się z innym przykładem tego zjawiska i metodologią nauczania.

Synagoga Pinkasa

Praga, Czechy, 1960 rok

**Wnętrze synagogi
Pinkasa w Pradze,
Czechy**

Zdjęcie © World
Monuments Fund,
wszystkie prawa
zastrzeżone.

Jest to druga najstarsza zachowana synagoga w Pradze. Na ścianach wypisane są nazwiska około 78 000 czeskich Żydów, którzy zginęli w czasie Holokaustu, a w synagodze znajduje się wystawa rysunków dzieci z getta w Theresienstadt. Obecnie synagoga jest administrowana przez Muzeum Żydowskie w Pradze. W czasie wojny, chociaż naziści przejęli administrację muzeum, wiele przedmiotów zostało uznanych za dzieła sztuki i nie zostały zniszczone.

Sugestia dla nauczycieli

→ Sugestia dla nauczycieli:
Podobno naziści planowali zachować tę synagogę i towarzyszący jej cmentarz jako pomnik narodu, który został przez nich całkowicie

zniszczony. Synagoga mogłaby posłużyć jako punkt wyjścia do meta-dyskusji na temat pomników oraz tego, co można i należy upamiętnić.

Pomnik ofiar pogromu w Jassach

Jassy, Rumunia, 2011 rok

Pomnik ofiar pogromu w Jassach, Rumunia, 2017 rok

Zdjęcie © GlobetrottingViking/ Tripadvisor, wszystkie prawa zastrzeżone.

Pomnik ten upamiętnia rumuńskich i besarabskich Żydów zabitych latem 1941 roku. Był to jeden z najgorszych pogromów II wojny światowej: zginęła ponad jedna trzecia żydowskiej populacji miasta. Od 1976 roku na miejscu istnieje pomnik. W 2011 roku został odbudowany z nowym pomnikiem i tablicą. Poprzednia tablica nie zawierała żadnego konkretnego odniesienia do Żydów, były to po prostu „ofiary faszystowskiego pogromu”.

Sugestia dla nauczycieli

→ Zobacz „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik ofiar getta w Kiszyniowie”, aby zapoznać się zarówno z przeglądem żydowskiej

historii regionu, jak i metodologią, którą można zastosować do tego miejsca pamięci.

Projekt Riese – system tunelów

Walim, Polska, 2001 rok

Widok tunelów z Projektu Riese w Walim, Polska, 2006 rok

Zdjęcie: Przykuta, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, File:Riese_Rzeczka_korytarz_344.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Projekt Riese był zakrojonym na szeroką skalę nazistowskim projektem budowlanym na Dolnym Śląsku w latach 1943-1945. Przy pomocy robotników przymusowych, jeńców wojennych i więźniów z pobliskiego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen zbudowano szereg podziemnych tuneli. Nie zostały one ukończone, a ich przeznaczenie pozostaje niejasne. Dla upamiętnienia setek robotników, którzy zginęli podczas budowy tuneli, wzniesiono miejsce pamięci.

Sugestia dla nauczycieli

→ Projekt Riese to kolejny często niezbadany aspekt wojny. Należy pamiętać, że nie wszyscy polegli zginęli

podczas walk czy w obozach koncentracyjnych, ale także przez pracę przymusową.

Muzea poświęcone wydarzeniom historycznym

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych

Łambinowice, Polska, 1964 rok

**Centralne Muzeum
Jeńców Wojennych w
Łambinowicach, Polska,
2011 rok**

Zdjęcie: Julo,
domena publiczna,
Wikimedia Commons,
File:Łambinowice,_
Centralne_Muzeum_
Jeńców_WojennychDział_
Oświatowo-
WystawienniczyDział_
Zbiorów_i_Konserwacji_-_
fotopolska.eu_(219114).jpg,
dostęp: 12.02.2023.

Muzeum to jest częścią większego kompleksu muzealnego w Łambinowicach oraz miejscem obozu jenieckiego, który był używany we wszystkich wojnach od wojny francusko-pruskiej w 1870 roku. Najbardziej znany był niestawny obóz Stalag VIII-B podczas II wojny światowej, w którym przebywało ponad 100 000 polskich jeńców wojennych. Po wojnie został przejęty przez Armię Czerwoną i przetrzymywano w nim około 10 000 niemieckich jeńców wojennych, z których wielu zmarło z powodu tyfusu i maltretowania.

Sugestia dla nauczycieli

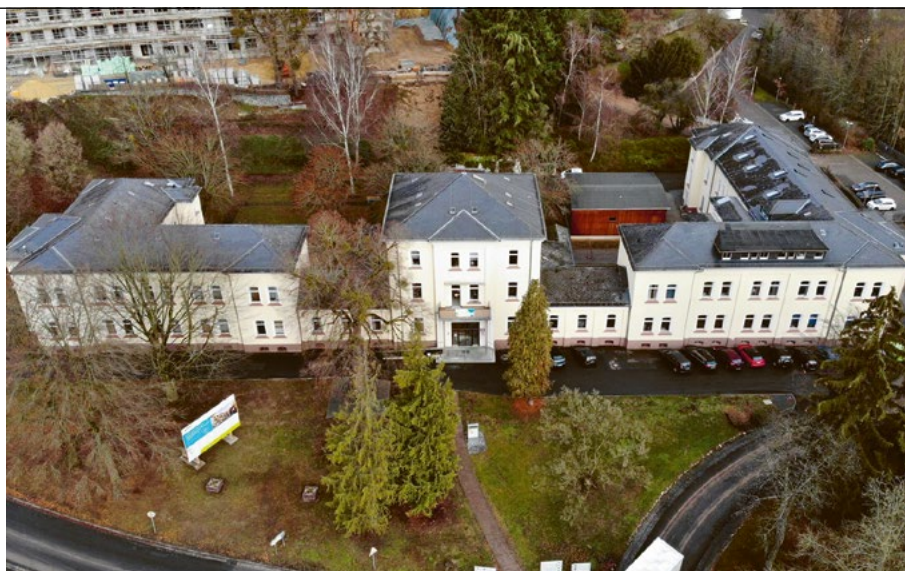
→ Taka strona może być przydatna nie tylko w nauczaniu historii II wojny światowej, ale także ogólnej historii Europy (oraz lokalnej). Dobrze pokazuje, jak budynki i miejsca są

przekształcane przez różne, często sprzeczne siły i jakie problemy może to spowodować w pamięci historycznej miasta lub kraju. Jest to dobry sposób na włączenie

wieloperspektywiczności do lekcji historii (zob. także „Zajęcia edukacyjne”: „Muzeum Berlin-Karlshorst” dla aktywności, które mogą być wykorzystane w takich miejscach).

Muzeum Ofiar Hadamar

Hadamar, Niemcy, 1983 rok

Muzeum ofiar Hadamar

Zdjęcie: Fotosammlung Gedenkstätte Hadamar, wszystkie prawa zastrzeżone.

Muzeum to, znajdujące się na terenie ośrodka eutanazji Hadamar, jest pomnikiem upamiętniającym około 200 000 osób, które zostały zamordowane przez nazistów podczas Akcji T-4. Byli to głównie „niepożądani” członkowie niemieckiego społeczeństwa: niepełnosprawni umysłowo lub fizycznie. Przeprowadzano tu również eksperymenty medyczne i przymusowe sterylizacje oraz mordowano setki, jeśli nie tysiące robotników przymusowych z Polski i innych krajów.

Sugestia dla nauczycieli

→ Pomnik ten podkreśla, że zwykli Niemcy nie uniknęli brutalności reżimu nazistowskiego. Może być wykorzystany jako punkt wyjścia przy badaniu zakresu ofiar, które zostały zabite podczas Holokaustu.

→ Pomnik znajduje się w szpitalu, który nadal funkcjonuje i może być wykorzystany przy omawianiu kwestii, czym może być miejsce pamięci, a właściwie do czego może służyć miejsce pamięci w teraźniejszości.

Narodowe muzeum historii Ukrainy w II wojnie światowej

Kyiv, Ukraine, 1986

Narodowe Muzeum Historii Ukrainy w II wojnie światowej w Kijowie, Ukraina, 2013 rok

Zdjęcie: Sarapulov, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons, File:Комплекс_Українського_державного_музею_Великої_Вітчизняної_війни_05.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Jako jedno z największych muzeów w Ukrainie, Narodowe Muzeum jest częścią kompleksu memorialnego zawierającego pomniki obrony granicy radzieckiej, grozy okupacji hitlerowskiej, walki partyzanckiej, frontu domowego i bitwy nad Dnieprem z 1943 roku. W 2015 roku zmieniono jego nazwę, aby usunąć termin „Wielka Wojna Ojczyzniana” w ramach zakazu propagandy nazistowskiej i komunistycznej.

Sugestia dla nauczycieli

→ Dobrym sposobem na zapoznanie uczniów z dużym obszarem kompleksu może być zadanie fotograficzne (patrz: „Zajęcia edukacyjne”: „Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni”).

→ Zobacz „Zajęcia edukacyjne”: „Muzeum Berlin-Karlshorst” w celu zapoznania się z metodologią odkrywania warstw historii w muzeum. Badanie poprzednich wystaw, jeśli

to możliwe, może być pouczającym sposobem na poznanie historii i ewolucji kultury pamięci danego miejsca.

Centrum Pamięci Niemieckiego Ruchu Oporu

Berlin, Niemcy, 1980 rok

Dziedziniec w kompleksie budynków Bendlerblock, w którym znajduje się Centrum Pamięci Niemieckiego Ruchu Oporu w Berlinie, Niemcy, 2006 rok

Zdjęcie: Adam Carr Adam, domena publiczna, Wikimedia Commons, File:Bendlerblock.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Ten pomnik i muzeum znajdują się w kompleksie Bendlerblock w Berlinie, w miejscu, w którym w 1944 roku stracono pułkownika Clausa von Stauffenberga i innych uczestników zamachu na Hitlera. Choć nie było jednolitego „niemieckiego ruchu oporu”, muzeum upamiętnia różne aspekty oporu pod rządami nazistów, od socjaldemokratów i komunistów po Kościół katolicki i ruch Białej Róży.

Sugestia dla nauczycieli

→ To muzeum i aspekt historii – opór – można łatwo odanonimizować: jakie działania podejmowali poszczególni ludzie? Taki temat można wykorzystać do uczenia empatii.

→ Temat von Stauffenberga jest skomplikowany i może zachęcić do dyskusji na wysokim szczeblu na temat natury zgodności i oporu. Był on członkiem Wehrmachtu, więc współuczestniczył w reżimie nazistowskim, ale także stawiał opór od

wewnątrz. Podobne „szare strefy” i kontrowersje oraz sposoby podejścia do nich można znaleźć również w „Zajęciach edukacyjnych”: „Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza” i „Pomnik Katyński”.

Nieoficjalne pomniki/inicjatywy oddolne i prywatne

Muzeum Žanis Lipke

Ryga, Łotwa, 2012 rok

Muzeum Žanisa Lipke w Rydze, Łotwa, 2012 rok

Zdjęcie: Ansis Starks, CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons, File:Žaņa Lipkes memoriāls.jpg, dostęp: 12.02.2023.

Pomnik ten został sfinansowany w całości z prywatnych datków i kosztował około 500 000 euro. Žanis Lipke był łotewskim pracownikiem portowym, który uratował około 40 łotewskich Żydów, przemycając ich z ryzykiego getta. Zostali oni tymczasowo ukryci w bunkrze na jego posesji, gdzie obecnie stoi pomnik. W 2012 roku muzeum zostało oficjalnie otwarte przez prezydentów Łotwy i Izraela. Lipke został uhonorowany przez Jad Waszem jako jeden ze Sprawiedliwych wśród Narodów Świata – nie-Żydów, którzy ryzykując życie w czasie Holokaustu ratowali życie Żydów.

Sugestia dla nauczycieli

→ Pomnik ten powstał jako projekt obywatelski (patrz: „Zajęcia edukacyjne”: „Kamienie pamięci”).

Można go wykorzystać do

podkreślenia mniej znanych aspektów oporu wobec nazistów lub osobistej/ lokalnej historii.

Ostatni Adres (Последний адрес)

Cała Europa, głównie państwa postradzieckie, od 2014 roku

**Tabliczka Jekateriny
Michałownej Żelwacich w
Moskwie, Rosja, 2014 rok**

Zdjęcie: Mlarisa, CC
BY-SA 4.0, Wikimedia
Commons, File:Zhel-
vatych_-_memory_sign.jpg,
dostęp: 12.02.2023.

[Tu mieszkała Jekaterina Michałowna Żelwacich, stenotypistka, urodzona w 1905 roku, aresztowana 11 stycznia 1938 roku, stracona 4 maja 1938 roku, rehabilitowana w 1957 roku.]

Projekt ten, zainicjowany przez dziennikarza Si-
ergieja Parchomenko, jest inspirowany projektem
Kamienie pamięci. Opierając się na hasło „Jedno
nazwisko, jedno życie, jeden znak”, projekt upa-
miętnia jedną osobę na podstawie ostatniego
miejsca, w którym mieszkała przed deportacją lub
śmiercią podczas represji. Pierwsze tablice zos-
tały wmurowane w Moskwie w 2014 roku. Od tego
czasu tablice pojawiły się w 48 miastach w Rosji, a
podobne projekty rozpoczęto w Czechach, Gruzji,
Mołdawii i w Ukrainie. Podobnie jak w przypadku
Kamieni pamięci w Berlinie, w Moskwie i Petersbur-
gu występuje przytłaczająco duże skupisko tablic.

Sugestia dla nauczycieli

→ W ramach tego projektu
„Zajęcia edukacyjne”:
„Kamienie pamięci” mogą
być wykorzystane w niemal
każdym kraju europejskim.
Mogą być łatwo dostosowane

do lokalnych warunków,
a wizyta na lokalnej
tablicy pamiątkowej może
być stosunkowo łatwo
zorganizowana. Jest to dobry
przykład de-anonimizacji

historii; przeniesienie punktu
ciężkości z bezimiennych
statystyk na „normalnych”
ludzi.

#everynamecounts

Arolsen Archives, online, od 2007 roku

Zdjęcie promocyjne akcji
#everynamecounts

Zdjęcie © Arolsen
Archives, wszystkie prawa
zastrzeżone.

#everynamecounts to projekt prowadzony przez Międzynarodowe Centrum Badań Prześladowań Nazistowskich Arolsen Archives. Archiwum zawiera około 30 milionów dokumentów dotyczących zbrodni nazistowskich, obozów koncentracyjnych, pracy przymusowej i przesiedleńców. Projekt #everynamecounts ma na celu zbudowanie cyfrowego pomnika ofiar nazistowskich prześladowań, aby przyszłe pokolenia mogły zapamiętać nazwiska i tożsamość ofiar. Jest to inicjatywa crowdsourcingowa, która polega na udziale zwykłych ludzi w digitalizacji archiwum.

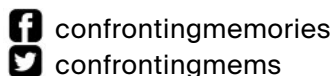
Sugestia dla nauczycieli

→ Na stronie internetowej Arolsen Archives znajduje się wprowadzenie do projektu w różnych językach, a także sugestie

i materiały, jak włączyć #everynamecounts do zajęć poprzez zaangażowanie i uczestnictwo.

Twoja opinia

Jeśli korzystasz z naszych materiałów, chcielibyśmy poznać Twoje zdanie na ich temat! Twoje komentarze i opinie dotyczące przewodnika pedagogicznego i innych materiałów są bardzo mile widziane! Skontaktuj się z nami: info@confronting-memories.org

CSF e.V. / Sekretariat
Badstr. 44, 13357 Berlin, Niemcy
Tel: +49 30 46 06 45 40
info@confronting-memories.org
www.confronting-memories.org

© 2023 CSF e.V. / Confronting Memories
Wszystkie prawa zastrzeżone.

ISBN 978-3-947214-14-3

Zastrzeżenie

Niniejsza publikacja powstała dzięki pomocy finansowej naszych darczyńców. Za jej treść odpowiada wyłącznie Civil Society Forum e.V. i w żaden sposób nie może być ona traktowana jako odzwierciedlenie poglądów naszych darczyńców. Opinie wyrażone przez autorów są ich własnymi opiniami i nie muszą odzwierciedlać poglądów CSF e.V..

Kierowniczka projektu
Kristina Smolijaninovaitė

Konsultacja pedagogiczna
Benny Christensen

Redakcja merytoryczna
Olivia Durand

Redakcja językowa
Richard Coombes

Redakcja techniczna
Marcus Chavasse

Tłumaczenie na język polski
Julian Skowronek

Redakcja tłumaczenia na język polski
Emilia Herok

Opracowanie graficzne
Laura Klimaitė-Lusa

Wydawca
CSF e.V.

Druk
Standart Impresa, Wilno, Litwa

CSF e.V. / Secretariat
Badstr. 44, 13357 Berlin, Niemcy
Tel: +49 30 46 06 45 40
info@confronting-memories.org
www.confronting-memories.org

Muzeum Niemiecko- Rosyjskie Berlin-Karlshorst

Upamiętnienia
w przeszłości,
teraźniejszości
i przyszłości

Kamienie pamięci

Przykład
upamiętnienia
ofiar

Pomnik Ofiar Getta w Kiszyniowie

Zapomniana
karta historii

Pomnik poległych na przyczółku w Śerpeni

Perspektywy
miejsz pamięci
II wojny światowej

Obozy koncentracyjne i obozy zagłady

Lekcje z obozów:
jak uczyć się o łamaniu
podstawowych praw
człowieka

Pomnik Katyński

Prawa człowieka,
wypaczenie historii
oraz kłamstwo
katyńskie

Dom Pawłowa i młyn Gerhardów

Przypomnienie
o niszczycielskich
skutkach wojny

Rzewski pomnik radzieckiego żołnierza

Jak wymazuje się
z pamięci wydarzenia
historyczne?